32/446(52.1) 2e ex

Beheer van natuur en landschap door agrariërs 1

Algemeen deel

BIBLIOTHEEK
STARINGGEBOUW

C.M. Volker

Projectgroep Sociale typologie van agrarische grondgebruikers ten behoeve van natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven

Rapport 52 deel 1

STARING CENTRUM, Wageningen, 1989

1757397

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS
0000 0404 1105

ISN 529918*

REFERAAT

Volker, C.M. 1989. Beheer van natuur en landschap door agrariërs; deel 1: Algemeen deel. Wageningen, Staring Centrum. Rapport 52, 115 blz.; 2 fig.; 4 tab.;

De reeks "Beheer van natuur en landschap door agrariërs" presenteert de resultaten van een sociologisch onderzoek naar de perspectieven van natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven. Deel 1 geeft een verantwoording van doel en opzet van het project. Ook de uitvoering komt aan de orde. Eerst is door ons een "kansrijk" concept voor het beheer van een waardevol agrarisch cultuurlandschap ontwikkeld. Dit concept is voorgelegd aan 75 ondernemers in de grondgebonden landbouw, verspreid over vijf gebieden in Nederland. In dit deel zijn de bevindingen van vijf gebiedsrapportages (deel 2 t/m 6) samengevat en met het oog op toepassing op landelijk niveau voorzien van conclusies en aanbevelingen. Een meerderheid van de ondernemers staat open voor aanpassing van hun bedrijf. Een knelpunt is dat er wel ideeën maar nog weinig praktische mogelijkheden voor "aangepaste landbouw" bestaan. Er moet aan uiteenlopende voorwaarden worden voldaan voordat agrariërs de inhoud van het concept van landschapsbeheer serieus nemen en overnemen. Per groep agrariërs worden deze mogelijkheden en voorwaarden beschreven.

Trefwoorden: beheer van waardevolle agrarische cultuurlandschappen, aangepaste landbouw, typologie van agrariërs, acceptatie van beheer- en onderhoudsovereenkomsten, kwalitatieve methode.

ISSN 0924-3070

Omslagfoto: Paul Paris Grond- en luchtfotografie Amstelveen

Copyright 1989
STARING CENTRUM Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied
Postbus 125, 6700 AC Wageningen
Tel.: 08370 - 19100; telefax: 08370 - 24812; telex: 75230 VISI-NL

Het Staring Centrum is een voortzetting van: het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding (ICW), het Instituut voor Onderzoek van Bestrijdingsmiddelen, afd. Milieu, en de Afd. Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor Onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw "De Dorschkamp" en de Stichting voor Bodemkartering (STIBOKA).

Het Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepasbaarheid van de adviezen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm en op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Staring Centrum.

Project nr. 7151 4631wn/06.90

INHOUD blz.

VOORWOORD 7

SAMENVATTING 9

1 DOEL EN PROBLEEMSTELLING 13

2 OPZET VAN HET PROJECT 17

3 WAT IS NATUUR- EN LANDSCHAPSBEHEER DOOR LANDBOUWBEDRIJVEN? 21
3.1 Inleiding 21
3.2 Werkwijze 22
3.3 De visie van de overheid 23
3.4 Reacties op beheerlandbouw 28
3.5 Twee andere visies 29
3.5.1 De alternatieve landbouw 29
3.5.2 Geïntegreerde landbouw 30
3.6 Gesprekken met deskundigen 31
3.7 Evaluatie 33
3.8 Een concept voor het beheer van waardevolle agrarische cultuurlandschappen 34
3.8.1 De maatschappelijke functies van een waardevol agrarisch cultuurlandschap 35
3.8.2 De sleutelprincipes van landschapsbeheer 36
3.8.3 Concrete beheermaatregelen 38
3.9 Conclusie 39

4 PROEFONDERZOEK LIEMPDE 41
4.1 De functie van het proefonderzoek 41
4.2 De kwalitatieve methode 41
4.3 De keuze van het proefgebied 42
4.4 De keuze van de respondenten 42
4.5 De vragenlijst 42
4.6 Resultaten van het proefonderzoek 43

5 HOOFDONDERZOEK 45
5.1 Opzet van het veldonderzoek 45
5.1.1 De keuze van de gebieden 45
5.1.2 De keuze van de respondenten 46
5.1.3 De vragenlijst 46
5.1.4 De verwerking van het materiaal 47
5.2 Analyse van het materiaal 48
5.2.1 Opzet van de analyse 48
5.2.2 Het analyseproces 50
5.2.3 Ervaringen met de analyse 52
5.3 Samenvatting van de resultaten 53

6	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	75
6.1	Conclusies	75
6.2	Beleidsaanbevelingen	79
6.3	Verder onderzoek	84

LITERATUUR 87

AANHANGSELS

1	Samenstelling Begeleidingscommissie	89
2	Samenstelling Klankbordgroep	91
3	Samenstelling Projectgroep	93
4	Geraadpleegde literatuur (medio 1986)	95
5	Lijst van geraadpleegde deskundigen	99
6	Lokatie van de onderzoeksgebieden op de landschapskaart	101
7	Vragenlijst hoofdonderzoek	103
8	Lijst met topics	111
9	Uitdraai met passages	115

FIGUREN

1	Opzet van het onderzoek	19
2	Overzicht van gerealiseerd beleid in het kader van de Relatienota	27

TABELLEN

1	Indelingen naar categorieën omgaan met natuur en landschap	55
2	Motieven inzake al dan niet aanpassing	63
3	Overzicht van gebiedsgebonden indelingen	67
4	Matrixindeling van groepen agrariërs	68

VOORWOORD

De landbouw vervult van oudsher twee belangrijke functies: de produktie van voedsel en grondstoffen, en het beheer van de groene ruimte. Lange tijd vielen deze functies grotendeels samen; van een expliciete beheerfunctie was geen sprake.

In de jaren zeventig signaleerde de overheid een groeiende spanning tussen de zich krachtig ontwikkelende agrarische sector en de waarde die de samenleving hecht aan het behoud van kleinschalige, voor ingrepen gevoelige landschappen. In het midden van de jaren zeventig publiceerde de rijksoverheid de eerste beleidsvoornemens om de beheerfunctie van de landbouw veilig te stellen (het Relatienotabeleid).

In de jaren tachtig is het onderzoek naar "aangepaste landbouw", dat wil zeggen de landbouw met een meervoudige of "verbrede" doelstelling, goed op gang gekomen. De sociologische invalshoek belicht met name de maatschappelijke kansen van een aanpassing van agrarische praktijken met het oog op het behoud van waardevolle agrarische landschappen. In dit project zijn de maatschappelijke kansen op een "landschapsvriendelijk" beheer verkend met behulp van informatie die van agrarische grondgebruikers afkomstig is. Op deze plaats wil ik de vele agrariërs bedanken, die ons door gesprekken en door praktische steun bij de uitvoering van het project zo goed hebben geholpen. Hun traditionele gastvrijheid heeft de projectgroep zeer gewaardeerd.

Ook de Begeleidingscommissie en de Klankbordgroep (voor de wetenschappelijke begeleiding) hebben een onmisbare bijdrage geleverd aan het resultaat: door op het juiste tijdstip een discussie met de projectgroep aan te gaan en door op constructieve wijze de vele voortgangsnotities en werkdocumenten van commentaar te voorzien. Ten slotte de projectgroep zelf. Het verder ontwikkelen en toepassen van de kwalitatieve methode in toepassingsgericht sociologisch onderzoek is, althans als opdrachtonderzoek, nog weinig gebruikelijk. Nog minder gebruikelijk is het om deze methode op een gestandaardiseerde wijze door een groep onderzoekers en in verschillende gebieden te laten uitvoeren. Inhoudelijk en organisatorisch moesten vele problemen opgelost worden. Een groep enthousiaste onderzoekers met verschillende kwaliteiten is het gelukt door intensieve samenwerking dit eindprodukt te leveren.

ir. C.M. Volker
projectcoördinator

SAMENVATTING

In 1986 gaven de Directie Beheer Landbouwgronden en de Directie Natuur, Milieu en Faunabeheer opdracht voor een sociologisch onderzoek naar de perspectieven van natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven. De sociologische benadering belicht vooral de maatschappelijke kansen van een aanpassing van agrarische praktijken, met het oog op het behoud van waardevolle agrarische cultuurlandschappen. De agrariërs staan in dit project centraal. De probleemstelling luidt: welke typen agrarische grondgebruikers zijn er op basis van de wijze waarop deze agrariërs, in het kader van de agrarische bedrijfsvoering, een bijdrage willen en kunnen leveren aan het beheer van een waardevol agrarisch cultuurlandschap?

De resultaten van het onderzoek zijn neergelegd in een reeks rapporten. Daarvan is dit het eerste deel. Doel en opzet van het project worden in dit deel beschreven. De eerste fase bestaat uit het ontwikkelen van een "kansrijk" concept van landschapsbeheer door landbouwbedrijven. Op basis van literatuurstudie en gesprekken met deskundigen is besloten om aan een waardevol agrarisch cultuurlandschap vier maatschappelijke functies te verbinden; daarnaast vijf "sleutelprincipes", dat wil zeggen richtlijnen voor de planvorming van landschapsbeheer. Dit concept is vervolgens met behulp van een vragenlijst aan de agrariërs voorgelegd. Er is gebruik gemaakt van de zogenaamde kwalitatieve methode. Het proefonderzoek is uitgevoerd om daar ervaring mee op te doen. Over de bevindingen van het hoofdonderzoek zijn afzonderlijke gebiedsrapportages verschenen (deel 2 t/m 6). Dit deel bevat een verantwoording van het hoofdonderzoek: de opzet en uitvoering van het veldonderzoek met daarin de keuze van de gebieden en de 75 respondenten, de vragenlijst, de verwerking en analyse van het materiaal.

Er wordt ook een samenvatting van de gebiedsbevindingen gegeven. Wat betreft het omgaan met natuur en landschap is in geen enkel gebied meer dan één type agrariër gevonden. Steeds is sprake van één dominant type (in sommige gebieden aangeduid als "standaardboer"), met daarnaast een enkele individuele uitzondering. Het dominante type stelt optimale produktie centraal. De volgende stap in de analyse betrof de bereidheid tot aanpassing van het bedrijf aan het concept van landschapsbeheer. Er zijn geen aparte typen agrariërs gevonden, wel verschillende groepen: de weigeraars en de sympathisanten. Weigeraars komen in elk gebied voor. Sympathisanten ook, maar deze groep is heterogeen omdat zij op uiteenlopende wijze en in verschillende mate een bijdrage aan het concept leveren. De meest kansrijke aanpassingen verschillen van streek tot streek. In de laatste stap zijn de invloeden en motieven geanalyseerd.
Deze analyse leidde opnieuw tot een indeling in groepen en niet in typen: de onderlinge verschillen zijn te gering om van typen te spreken. Onderscheiden zijn: principiële ondernemers (10 respondenten),

pragmatische ondernemers (25 respondenten), principiële landbouwers (21 respondenten), pragmatische landbouwers (15 respondenten) en uitzonderingen (4 respondenten).

Deze groepen zijn een schematische generalisatie van de indelingen die in de vijf gebieden werden gevonden. Allerlei gebiedsgebonden nuances vinden we er niet in terug. De principiële agrariërs weigeren momenteel aanpassing, na afweging van voor- en nadelen. Zij vormen een minderheid (31 respondenten). De pragmatische agrariërs (40 respondenten) voelen wel voor aanpassing, waarvan tweederde op grond van economische motieven en eenderde op basis van een bredere motivatie. Er zijn maar enkele agrariërs (in dit project de "uitzonderingen" genoemd), die door hun relatief milieu- en landschapsvriendelijke bedrijfsvoering nu reeds min of meer voldoen aan het concept van landschapsbeheer.

In paragraaf 5.3 komen tevens de reacties op de meer concrete onderwerpen aan de orde. Het gaat om definities van natuur en landschap, bijdragen aan de afzonderlijke maatschappelijke functies en meningen over de sleutelprincipes van het concept, invloeden op de bedrijfsvoering die men ervaart, de overheid, beheer- en onderhoudsovereenkomsten, biologische produktie, de relatie met kenmerken van het gezinshuishouden, bedrijf en produktie.

In hoofdstuk 6 worden de bevindingen met het oog op toepassing op landelijk niveau bezien. De analyse van de 75 gesprekken leidt tot de conclusie, dat er bij agrariërs wel veel denkbeeldige maar nog weinig reële mogelijkheden voor het beheer van een waardevol landschap zijn. Pertinente weigeraars zijn niet aangetroffen. Een meerderheid voelt voor aanpassing in een of andere vorm, maar er moet eerst aan uiteenlopende voorwaarden worden voldaan voordat de agrariërs de mogelijkheden serieus nemen en ze overnemen. Bij de ene groep is aanpassing met meer moeite en op een andere wijze te bereiken dan bij een andere groep. Per groep worden de mogelijkheden en voorwaarden beschreven.

Aanbevolen wordt om het beleid inzake beheer- en onderhoudsovereenkomsten voort te zetten met inachtneming van de resultaten van dit onderzoek. Een groot voordeel is, dat dit beleid in een operationeel stadium verkeert. De effectiviteit kan men aanzienlijk vergroten door het beleid meer "op maat" van de verschillende groepen uit te voeren. Er zijn in beginsel nog méér mogelijkheden voor een "kansrijk" beheer, maar het in praktijk brengen van die mogelijkheden is een lange en gecompliceerde weg.

"Kansrijk" beheer kan men zien als een proces van vernieuwing in agrarische praktijken, waarin men verschillende barrières moet zien te overwinnen. De agrariërs zijn zeer deskundig op het gebied van de agrarische produktie, maar het ontbreekt aan besef van de problemen die de kwaliteit van de groene ruimte bedreigen en besef van oplossingen voor die problemen. Overdracht van kennis van en inzicht in deze problemen

en oplossingen is dringend gewenst, waarbij de relatie met de praktijk voorop moet staan (voorlichting, onderwijs, voorbeeldbedrijven). Verder stelt de agrariër prijs op een zakelijke relatie met de overheid op basis van vertrouwen. De overheid moet zich opstellen als een buurman die beter is dan een verre vriend, met erkenning van de zelfstandigheid van de ondernemer en met begrip voor de continuïteit van het bedrijf. Op voorwaarde dat beide partijen er beter van worden, is constructieve samenwerking te verwachten voor de uitwerking en beproeving van nieuwe ideeën.

Uit de gesprekken spreekt verder een groot onvermogen om vernieuwingen feitelijk te aanvaarden. Bij ongewijzigd beleid beperkt de agrariër zich tot datgene wat voor de produktie noodzakelijk is. Er is behoefte aan aanvullende keuzemogelijkheden die mede door de overheid geschapen of verruimd kunnen worden. Produktdifferentiatie is mogelijk en uit oogpunt van natuur- en landschapsbeheer wenselijk. Ook de planvorming in het landelijk gebied (vooral de landinrichting) zou op het punt van het bieden van initiatieven voor geïnteresseerde agrariërs nog eens bezien kunnen worden (bijvoorbeeld een minder strakke begrenzing van relatienotagebieden, eerst met keuzemogelijkheden de boer op, geen vergoeding geven maar goed beheer belonen etc).

Bij verder onderzoek zijn in enkele gebieden "moderne" praktijken van verweving tussen de zorg voor natuur en landschap en efficiënte agrarische produktie aangetroffen, die nadere bestudering waard zijn. Tevens wordt gepleit voor uitvoering van een representatief onderzoek onder de gehele agrarische beroepsbevolking, teneinde meer zicht te krijgen op de spreiding van de gevonden groepen over geheel Nederland. Tenslotte is dit verkennende onderzoek een solide basis voor toepassingsgericht onderzoek naar specifieke onderwerpen zoals de acceptatie van "schone" technologieën in de gangbare produktie, biologische produkten en nevenactiviteiten op het bedrijf.

1 DOEL EN PROBLEEMSTELLING

In de na-oorlogse periode vonden in ons land ontwikkelingen plaats, die de samenleving het aanzien van een welvaarts- en verzorgingsstaat hebben gegeven. Dit leidde tot grote spanningen in het gebruik en beheer van de groene ruimte.

De agrarische sector ging krachtiger zijn eigen produktieomstandigheden scheppen, met grote consequenties voor het samengaan van functies van het landelijk gebied. In ruilverkavelingen werden deze consequenties voor velen zichtbaar. Tegelijk, met de groei van de welvaart, nam de zorg voor het welzijn van de bevolking toe. De gestegen koopkracht en mobiliteit van de bevolking leidden tot een grotere behoefte aan ruimte, die de overheid ook wilde honoreren. De zorg voor recreatie en natuur- en landschapsbescherming bleek moeilijk te verenigen met het moderniseringsproces dat de landbouw doormaakte.

In februari 1975 bood de regering aan het parlement de zogenaamde Drie Groene Nota's aan: de nota Nationale Parken, de Interimnota Nationale Landschapsparken en de Relatienota. Daarin stond aangegeven hoe de overheid de conflicterende belangen met betrekking tot natuur- en landschapsbehoud, openluchtrecreatie en landbouw met elkaar dacht te verzoenen. In de jaren daarna getuigen talloze nota's en uitvoeringsbesluiten van het streven om een "verwevingsbeleid" tot stand te brengen.

De inspanningen om het voorgestane beleid met behulp van procedures en maatregelen efficiënt en effectief te maken vertonen een zekere eenzijdigheid. Op bestuurlijk niveau bleek veel deskundigheid nodig om het idee van de verweving van functies min of meer beheersbaar en uitvoerbaar te maken. Vergeleken met het buitenland liep ons land daarin duidelijk voorop. Maar een ander probleem kreeg minder aandacht. Het probleem van de medewerking van de feitelijke gebruikers van de groene ruimte, de agrarische grondgebruikers dus, werd onderschat. Het verzet tegen de nationale landschapsparken bereikte zijn hoogtepunt in Winterswijk (oktober 1983). Naar aanleiding daarvan besloot de rijksoverheid om aan die vorm van beleid geen extra financiële bijdrage meer te geven. Ook het Relatienotabeleid bleek een gering draagvlak onder de agrarische bevolking te hebben. Naast procedurele problemen (ingewikkelde regelgeving) zorgde geringe medewerking onder de direct betrokkenen voor vertraging in de uitvoering van het beleid.

Inmiddels is door de aantasting van ons leefmilieu in brede zin de noodzaak van een "geïntegreerd" beheer van de groene ruimte alleen maar groter geworden. Het landschap verdroogt, verzuurt en vervuilt.
Wat betreft de aandachtsvelden bestemming, inrichting en beheer krijgt het beheer dan ook meer prioriteit. Het landschap van de toekomst zal in ieder

geval een zorgvuldig beheerd landschap moeten zijn. De instrumenten die de overheid ter beschikking staan voor een schoon en gezond leefmilieu en - meer in het bijzonder - verweving van landbouw met recreatie en natuur- en landschapsbehoud, zijn niet optimaal en worden nog beperkt toegepast.
Daarbij dient men zich te realiseren, dat de kennis die is vereist om beleidsvoornemens om te zetten in algemeen geaccepteerde vormen van concreet beleid, méér omvat dan deskundigheid op financieel, technisch en bestuurlijk gebied. Beheerovereenkomsten zijn een voorbeeld. Ze kunnen op vrijwillige basis aangegaan worden en zijn bedrijfseconomisch neutraal. De vergoedingen zijn zo vastgesteld, dat de agrariër er niet slechter van wordt. Toch worden dergelijke overeenkomsten niet algemeen geaccepteerd. De medewerking van degenen die het beleid moeten uitvoeren, is blijkbaar niet met geld alléén te verwerven. Wat met veel moeite bestuurlijk en economisch mogelijk is gemaakt, wordt sociaal niet altijd geaccepteerd.

De Directie Beheer Landbouwgronden (DBL) en de Directie Natuur, Milieu en Faunabeheer (NMF) van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij hebben opdracht gegeven tot het uitvoeren van een verkennend onderzoek dat in het voorzien van de hierboven gesignaleerde leemten aan beschikbare kennis een bijdrage moet leveren. Het project staat in het teken van het zoeken naar en bevorderen van mogelijkheden voor beheer van waardevolle agrarische cultuurlandschappen door agrarische grondgebruikers. Preciezer geformuleerd is het doel van het onderzoek: het verzamelen van kennis en inzichten over agrarische grondgebruikers, ten behoeve van een maatschappelijk kansrijker beheer van waardevolle agrarische cultuurlandschappen. Onder een kansrijk beheer wordt verstaan een beheer dat méér dan het huidige beheer gedragen wordt door degenen die dit ,beheer uitvoeren. De landschappen dienen een bredere maatschappelijke functie te vervullen dan alleen gangbare agrarische produktie.

Voor het "wat" en "hoe" van het onderzoek is het nodig om de relatie tussen bestuur en bestuurde, tussen overheid en burger, nader te bezien. De basis voor het uitoefenen van invloed bestaat globaal genomen uit drie pijlers. Bij elke pijler kunnen zich problemen voordoen (Braam, 1978).

De pijlers zijn:
1 Positieve sancties
Bijvoorbeeld het verstrekken van subsidies. Een nadeel is, dat het ongelijkheid in de hand werkt. Zo profiteert alleen de automobilist van de subsidie op een katalysator. De gebruiker van het openbaar vervoer wordt er niet beter van, hij moet er als belastingbetaler wel aan bijdragen. Vanuit het milieubelang zal hij zich tegen deze maatregel niet verzetten.
Maar hij zal zich zeker niet geroepen voelen om zich voor die maatregel in te zetten.

2 Negatieve sancties
Het uitvaardigen van verordeningen, voorschriften. Nadeel van dit instrumentarium is de noodzaak van intensieve controle en derhalve een toename van het administratieve apparaat. Want verboden kunnen worden ontdoken. Negatieve sancties kunnen gevoelens van ongelijkheid in de hand werken. Zo zijn er agrariërs met grond in Relatienotagebieden, die zich benadeeld voelen ten opzichte van collega's buiten die gebieden, omdat bepaalde verbeteringsmaatregelen in het kader van landinrichting achterwege blijven.

3 Identificatie
Dit is een belangrijke ondersteuning van sancties om ze effectief te doen zijn.

Zou wet- en regelgeving alleen bestaan uit de eerste twee pijlers, dan kunnen beleidsvoornemens door een te grote afstand tussen overheid en burger alsnog falen.

Identificatie is "de mate waarin iemand bij het nemen van een beslissing zich richt op de consequenties voor een groepering" (Braam, 1978). Identificatie is in deze omschrijving een belangrijk, zelfs fundamenteel criterium voor een succesvolle uitvoering van beleid. Overheidsbeleid kan het bestaan van mensen diep beïnvloeden. In overheidsnota's inzake milieu, natuur en landschap is echter in het algemeen een geringe plaats ingeruimd voor de derde pijler. Ook in het recente Nationaal Milieubeleidsplan ligt de nadruk op de eerste twee pijlers. Erkend wordt, dat sociaal-wetenschappelijke kennis een noodzakelijke basis is voor het stimuleren van een op duurzame ontwikkeling gericht gedrag (zie pag. 19, 117 en 157).

Dit onderzoek probeert deze kloof tussen overheid en agrariërs te overbruggen, door de agrariërs als doelgroep centraal te stellen in de gekozen benadering. Uit de voorlichtingskunde komt het ervaringsfeit, dat mensen slechts in uitzonderingsgevallen dingen doen die wel in het belang zijn van anderen, maar niet in hun eigen belang. Onderzoek kan aan beleidsvorming dienstbaar zijn door de leefwereld van de agrariërs, hun ervaringen en gedragsintenties zo volledig en zorgvuldig mogelijk in beeld te brengen. De onderzoekers proberen in dit project de praktijken in het veld en de wereld van opvattingen daar omheen zo systematisch mogelijk te registreren, te analyseren en over te dragen aan degenen die daarmee gediend zijn: de politici en bestuurders.

We weten uit eerder onderzoek, dat het omgaan met natuur en landschap bij de agrariër complexe achtergronden heeft. Een bevredigende verklaring voor zijn handelen is moeilijk te geven omdat er zoveel factoren een rol spelen. Bovendien weten we dat de ene boer de andere niet is: de opvattingen over en bereidheid om door de overheid bedachte maatregelen ten behoeve van natuur- en landschapsbeheer te accepteren, lopen uiteen. Het heeft geen zin om eerder onderzoek te herhalen wanneer dit geen wezenlijk nieuwe informatie oplevert. Er moeten dus andere accenten

gelegd worden. De verscheidenheid onder de agrariërs is zo'n accent, en ook de mogelijke samenhang van omstandigheden die in de werkelijkheid van de agrariërs een rol spelen. In typologieën komen deze samenhangen tot hun recht. Dit onderzoek heeft de volgende probleemstelling:

"Welke typen agrarische grondgebruikers zijn er op basis van de wijze waarop deze agrariërs, in het kader van de agrarische bedrijfsvoering, een bijdrage willen en kunnen leveren aan het beheer van een waardevol agrarisch cultuurlandschap?"

2 OPZET VAN HET PROJECT

In het onderzoek wordt gebruik gemaakt van de zogenaamde kwalitatieve methode. Deze methode onderscheidt zich van het gangbare survey-onderzoek (d.w.z. enquêtes onder een groot aantal individuele personen waarbij de vragen en mogelijke antwoorden primair door de onderzoekers worden bedacht en geformuleerd) door een veel nauwere samenwerking tussen onderzoekers en geïnterviewden. De onderzoeker gaat niet alléén op zoek naar kennis en achtergronden van het omgaan met natuur en landschap bij boeren en naar de bereidheid daar meer aan te doen. In de kwalitatieve methode gaan onderzoeker en agrariër samen op zoek: in een voortdurende dialoog. De ervaringen uit de boerenpraktijk kunnen dan optimaal verbonden worden met de kennis van de onderzoeker. Daardoor kunnen de resultaten een diepgang krijgen die men met het grootschalige survey-onderzoek gewoonlijk niet bereikt.

De kwalitatieve methode is zeer arbeidsintensief. Praktische beperkingen (de beschikbare financiële en personele middelen) zorgen er meestal voor dat de hoeveelheid interviews beperkt blijft. De kwaliteit van de bevindingen ligt dan ook eerder bij de rijkdom aan verkregen inzichten dan bij de representativiteit van de gegevens voor de gehele doelgroep. Dit nadeel van geringere representativiteit kan ten dele worden gecompenseerd door bij de selectie van de boeren bewust rekening te houden met de verscheidenheid van landschappen en agrariërs waarover het onderzoek uitspraken wil doen.

Het onderzoek staat ten dienste van een "beter", d.w.z. een kansrijker beleid. Dat houdt in, dat eerst de wensen van de overheid en belangengroepen goed geïnventariseerd moeten worden. Het gaat vooral om de doeleinden die men graag met het beleid wil realiseren. De feitelijke invulling van het beleid is immers een zaak waarin ook het belang van de agrariërs een rol speelt; zij zullen over de invulling graag iets te vertellen willen hebben.

De eerste fase van het onderzoek bestaat uit literatuurstudie en gesprekken met deskundigen om precies te achterhalen wat men onder landschapsbeheer verstaat en welke maatschappelijke doelstellingen er mee zijn gediend. Het resultaat van de eerste fase is een "kansrijk" concept van natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven. Dit concept moet voldoende speelruimte bezitten voor een afstemming op de praktijkomstandigheden van de agrariër, mag dus niet een volledig gesloten en gefixeerd plan inhouden. Anderzijds moet het concept een doelmatig bestuur niet in de weg staan; het moet dus voldoende concrete en eenduidig te interpreteren handvaten hebben. Aan deze eisen is voldaan door vier duidelijk omschreven maatschappelijke functies aan een waardevol agrarisch cultuurlandschap te verbinden. Die functies zijn: een duurzame agrarische produktie, het instandhouden van bossen en

natuurterreinen, recreatief medegebruik en versterking van de streekfunctie; verder door een aantal sleutelprincipes te onderscheiden, waarmee het concept nader ingevuld kan worden.

Het gaat om richtlijnen en uitspraken op vijf gebieden die wel de grondslagen maar niet de concrete vormen van plannen voor landschapsbeheer vastleggen: ruimtelijke schaal van het beheer, gescheiden/verweven beheer, marktgeoriënteerd handelen, de rol van de overheid en regionale verscheidenheid. In het volgende hoofdstuk wordt uitgebreid ingegaan op dit concept.

Dit concept moet vervolgens aan de agrarische grondgebruikers voorgelegd worden. Daarvoor is eerst een proefonderzoek gehouden in één van de gebieden uit het hoofdonderzoek (Noord-Brabant). Doel van deze tweede fase is het opstellen en testen van een vragenlijst waarmee een optimaal "rendement" van de gesprekken wordt verkregen. Daarnaast biedt het proefonderzoek de gelegenheid om het concept uit de eerste fase bij te stellen. Zo is besloten om in het hoofdonderzoek geen vragen te stellen over wildredders en brede banden bij trekkers, omdat deze nauwelijks interessante informatie opleverden. Mocht de agrariër zelf behoefte hebben daar over te beginnen, dan biedt de gehanteerde methode alle gelegenheid om daar tijdens het interview op in te gaan.

Met behulp van de vragenlijst is vervolgens in vijf gebieden met een karakteristiek agrarisch cultuurlandschap een kwalitatief veldonderzoek uitgevoerd. De uitvoering, de analyse van de gegevens en de rapportage per gebied lagen in deze derde fase zoveel mogelijk in één en dezelfde hand, om ten volle gebruik te maken van de ervaringen die de onderzoeker met het gebied had opgebouwd. In ieder gebied zijn 15 agrariërs met hoofdberoep in de grondgebonden landbouw geïnterviewd. Zij zijn een afspiegeling van de verscheidenheid in de agrarische structuur (naar bedrijfskenmerken en bedrijfsvoering) van het gebied.

De vierde fase omvat de analyse van de verkregen gegevens. Overeenkomstig de probleemstelling is de analyse gericht op een stapsgewijze indeling van de respondenten in typen of groepen agrariërs. Belangrijk is welke stappen men hierbij moet onderscheiden. De overheid is gediend bij informatie over de volgende onderwerpen: de denkbeelden van de agrariërs over omgaan met natuur en landschap op hun bedrijf (beeldvorming), de mate van bereidheid om een bijdrage te leveren aan een landschap met meer dan één maatschappelijke functie, ook in termen van consequenties voor de bedrijfsvoering (de bereidheid tot aanpassing), en de motieven en invloeden die daarbij van belang zijn (de structuur van motieven). Iedere stap levert in theorie een indeling van agrariërs (een typologie) op. Alle stappen bij elkaar levert een eindresultaat op, waarin veel overzichtelijke en hanteerbare informatie zit die de overheid voor een beter beleid kan gebruiken. In hoofdstuk 5 komt de analysemethode uitvoeriger aan de orde.

De vijfde en laatste fase omvat conclusies en aanbevelingen. Ze zijn in de overige rapporten van deze serie per gebied geformuleerd, terwijl in dit rapport een poging is ondernomen om de uitkomsten met het oog op toepassing op landelijk niveau te bezien.
Dit algemene deel omvat verder een overzicht van de bevindingen van de eerste en tweede fase. Ook wordt in dit deel de opzet en gevolgde analysemethode van het hoofdonderzoek verantwoord.
In figuur 1 is de opzet van het onderzoek weergegeven.

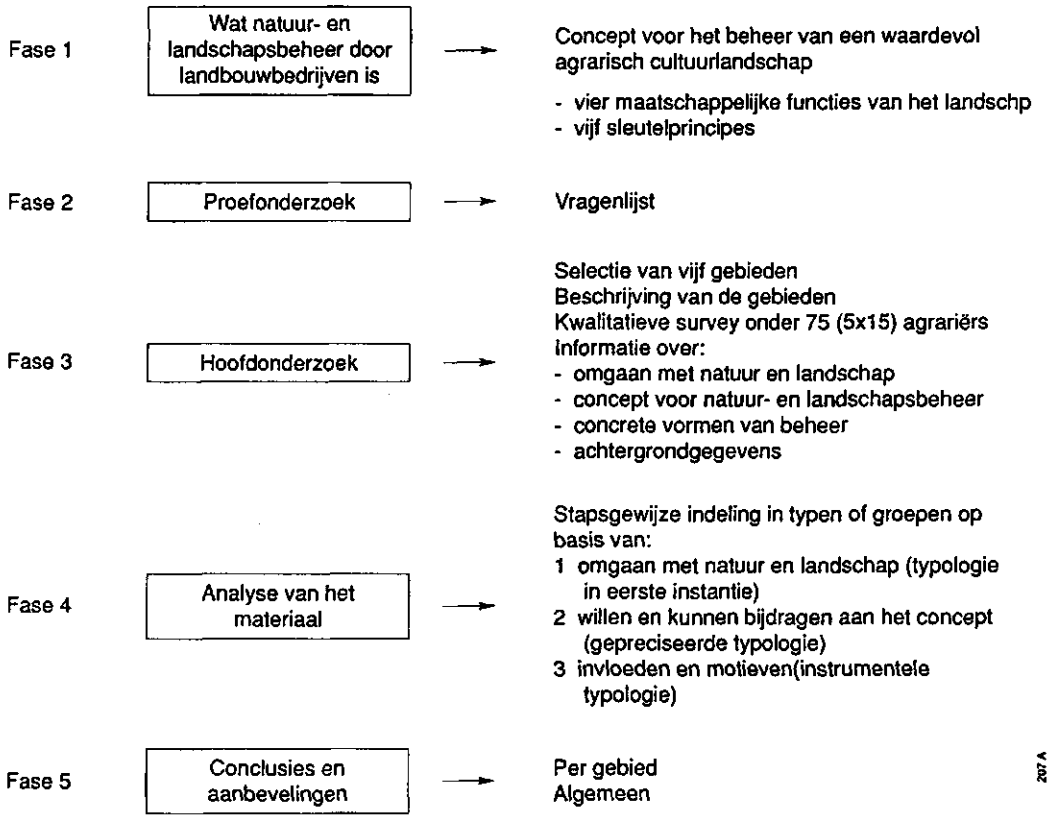

Figuur 1 Opzet van het onderzoek.

3 WAT IS NATUUR- EN LANDSCHAPSBEHEER DOOR LANDBOUWBEDRIJVEN?

3.1 Inleiding

In 1982 namen het ministerie van Landbouw en Visserij en de provincies het initiatief tot een gezamenlijk programma van onderzoek, het COAL-onderzoek. Het programma omvat praktijkgericht onderzoek naar mogelijkheden voor inpassing van natuur- en landschapsbeheer in de bedrijfsvoering van landbouwbedrijven. Het betreft zowel landbouwtechnische en bedrijfseconomische aspecten als aspecten van natuur en landschap.

Dergelijk onderzoek naar de perspectieven van "natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven" omvat een beperkt aantal wetenschappelijke disciplines. Gedragswetenschappelijk onderzoek ontbreekt. De sociologie belicht met name de maatschappelijke kansen van dergelijk beheer. Belemmeringen en kansen voor een afstemming van agrarische praktijken op het behoud en beheer van waardevolle landschappen kunnen worden geanalyseerd op verschillende niveaus van de samenleving, bijvoorbeeld op het niveau van de maatschappelijke instituties die de toegang tot het gebruik en het beheer van het landelijk gebied bewaken. Iedere groepering of organisatie heeft (deel)belangen bij die ruimte en zal binnen allerlei netwerken proberen zijn belangen zo goed mogelijk te behartigen.

Een ander analyseniveau is het niveau van de agrarische bevolking als gebruiker of beheerder van grond. Het overheidsbeleid inzake de instandhouding en verbetering van de kwaliteit van het cultuurlandschap is mede gebaseerd op inschakeling van de agrarische ondernemers voor het bereiken van dit doel. Deze categorie heeft vaak moeite met de wijze waarop het beleid in praktijk wordt gebracht. Onderzoek naar de acceptatie van beheermaatregelen (o.m. Katteler en Kropman, 1983) bracht aan het licht, dat financiële motieven wel belangrijk zijn maar niet altijd doorslaggevend zijn. Ook verschilt de mate van acceptatie van de afzonderlijke maatregelen die - bij elkaar gebracht in uiteenlopende pakketten van licht en zwaar beheer - bij een overeenkomst toch als één geheel moeten worden uitgevoerd.

Bij dit alles is eerst helderheid gewenst over wat met "natuur- en landschapsbeheer" bedoeld wordt. In de praktijk verstaat men daaronder vaak het onderhoud van losse landschapselementen, bijvoorbeeld het knotten van wilgen (Structuurschema Natuur- en Landschapsbehoud, pag. 63). Daarnaast kennen we het natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven in het kader van de Relatienota. Dan gaat het om een complexer begrip, een samenstel van middelen en maatregelen.

In dit project streven we naar een formulering die aansluit bij uiteenlopende maatschappelijke opvattingen. We willen ze op elkaar afstemmen en samenvoegen tot een "concept". Het gaat om de vorming van een "concept" als een scala van mogelijkheden voor beheer van waardevolle agrarische cultuurlandschappen. Mogelijkheden waaraan binnen de samenleving behoefte bestaat. Daarbij is niet alleen het onderhoud en behoud van losse landschapselementen van belang, zoals bosjes, (schraal) grasland of een natuurterrein, maar ook het instandhouden van de karakteristieke samenhang daartussen. En het gaat niet alleen om regulier overheidsbeleid (bijvoorbeeld Relatienotabeleid), maar ook om mogelijkheden daarbuiten, op basis van individuele initiatieven of anderszins.

3.2 Werkwijze

Voor het opsporen en samenbrengen van de verschillende opvattingen over natuur- en landschapsbeheer in één "kansrijk" concept maken we gebruik van een werkwijze die onder meer in een onderzoek naar levendigheid in binnensteden is toegepast (Coeterier e.a., 1982). In die werkwijze werden de relevante aspecten en elementen van het begrip "levendigheid" met behulp van literatuuronderzoek en gesprekken achterhaald, benoemd en aan elkaar gerelateerd. Hier gaat het om een beredeneerde, stapsgewijze analyse en evaluatie van aspecten die aan het verschijnsel natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven zijn verbonden.

Voor ons concept zijn eerst beleidsnota's over de landbouw met een beheerfunctie bestudeerd en een aantal publikaties die hierop commentaar geven (zie aanhangsel 4). Uitgangspunten, doeleinden en maatregelen van het Relatienotabeleid komen aan de orde. Deze analyse levert een eerste voorlopige invulling van het concept op.

Vervolgens komen andere visies op de relatie tussen landbouw en een duurzaam en waardevol landschap aan bod. Er zijn allerlei maatschappelijke groeperingen die de afgelopen jaren ideeën daarover hebben ontwikkeld. Soms zijn ze zeer realistisch, soms sterk utopisch getint. Besproken worden de geïntegreerde landbouw en de alternatieve landbouw. Deze visies worden geanalyseerd omdat ze enkele wezenlijk aanvullende mogelijkheden voor landschapsbeheer kunnen opleveren.

In de derde stap op weg naar een vruchtbaar concept is een reeks gesprekken gevoerd met experts. Hun ideeën over mogelijkheden van landschapsbeheer zijn samengevat en in verband gebracht met de inzichten uit de voorgaande stappen. Tenslotte heeft ook de projectgroep op basis van een evaluatie van voorgaande stappen enkele aanvullingen geformuleerd. Dat resulteert in een concept dat in beginsel uitzicht biedt op een breed maatschappelijk perspectief voor het beheer van een waardevol agrarisch cultuurlandschap. Het is vervolgens aan de agrariërs

om aan te geven hoe zij daaraan in de dagelijkse praktijk een concrete en reële invulling willen en kunnen geven.

3.3 De visie van de overheid

In de "Oriënteringsnota Ruimtelijke Ordening" (1973, p. 63) wordt een groeiende spanning gesignaleerd tussen een zich vrij en krachtig ontwikkelende landbouw en de waarde die de samenleving hecht aan kleinschalige en voor ingrepen gevoelige landschappen en aan de kwaliteit van het natuurlijk milieu. Bij de opbouw van een visie op de ontwikkeling van de landbouw op lange termijn kan onderscheid worden gemaakt tussen de landbouw als voedselproducent en de landbouw als bron van inkomsten ten dienste van andere doelstellingen. In laatstgenoemde visie kan de landbouw ook als beheerder van grote delen van de groene ruimte tot zijn recht komen; de boer "produceert" naast melk en graan dan ook landschap. Gezocht moet dan worden naar een systeem waarin de beheerfunctie van de landbouw tot zijn recht komt en waarbij de prestaties van de boer als beheerder van het landschap ook financieel gehonoreerd worden. Een eerste aanzet daartoe is gedaan met het sluiten van beheerovereenkomsten.

De landbouw met een beheerfunctie, populair aangeduid als "beheerlandbouw" (*) of ook wel "aangepaste landbouw", is toegelicht en uitgewerkt in de Relatienota (1975). Daarin wordt naar voren gebracht, dat de functies van "beheren van natuur en landschap" en van "produceren van voedsel en grondstoffen" vanouds grotendeels samenvielen. Van een expliciete beheerfunctie was geen sprake. De huidige agrarische bedrijfsvoering leidt volgens deze nota tot ongewenst beheer van waardevolle agrarische cultuurlandschappen. Voortzetting van agrarisch bodemgebruik blijft echter essentieel voor deze landschappen. De conclusie wordt getrokken dat het nodig is de beheerfunctie in deze gebieden een inhoud te geven "die niet meer volledig samenvalt met de producerende functie van de boer" (p. 30).

De uitgangspunten van deze visie zijn als volgt samen te vatten. Ten eerste is beheerlandbouw bedoeld als oplossing voor problemen met natuur- en landschapswaarden in bepaalde gebieden, dat wil zeggen in gebieden met een waardevol agrarisch cultuurlandschap. Ten tweede moet beheerlandbouw in deze landschappen zowel een bijdrage leveren aan voedselproduktie als aan het beheer van dat landschap. Ten derde moet het landschapsbeheer een passende beloning opleveren voor de boer. In de Relatienota (p. 30) wordt landbouw met een beheerfunctie omschreven als:

(*) De term "beheerlandbouw" wordt in overheidsnota's niet gebruikt. In de literatuur en het dagelijks spraakgebruik wordt de term meestel gebruikt als aanduiding voor de landbouw met een zelfstandige beheerfunctie. Deze interpretatie volgen wij ook in dit project. Beheerlandbouw kan ook enger worden opgevat als landbouw met beheerovereenkomsten. In het COAL-onderzoek wordt de term "aangepaste landbouw" gehanteerd.

een agrarische bedrijfsvoering die "mede afgestemd is op zelfstandige beheerdoeleinden dat wil zeggen dat de boer in het kader van zijn bedrijfsopzet een aantal handelingen pleegt onder omstandigheden, in een vorm en op een tijdstip passend in het beheer vanuit een oogpunt van natuur- en landschapsbehoud".

Deze omschrijving vindt men in latere nota's onveranderd terug. We gebruiken hem als vertrekpunt voor de invulling van ons concept. Grotere duidelijkheid krijgen we als we de verschillende elementen in de omschrijving nader analyseren aan de hand van diverse overheidsnota's. Het gaat om de volgende elementen:

- *de beheerdoeleinden*
  Met de term natuur- en landschapsbehoud doelt de overheid op het streven naar behoud en gericht beheer van "natuurgebieden" en "cultuurlandschappen" (o.a. Structuurschema natuur- en landschapsbehoud, deel a (1981): p. 25). Dit geschiedt in het kader van de bevordering van de natuurlijke en cultuurhistorische verscheidenheid in het landelijk gebied en de bevordering van natuurwaarden (flora, fauna, levensgemeenschappen in relatie tot het milieu waarin deze voorkomen), cultuurwaarden (de door de mens gemaakte kenmerken van het cultuurlandschap, zoals verkavelingspatronen en grondgebruik) en belevingswaarden (de beleving van verschijnselen door een waarnemer, zoals de aantrekkelijkheid van het landschap). De kern van het natuur- en landschapsbehoud ligt in de duurzame instandhouding van de verscheidenheid en samenhang van deze drie waarden. Ze worden vaak kortweg aangeduid met "natuur- en landschapswaarden".

  Natuur- en landschapswaarden krijgen per gebied een specifieke invulling. In natuurgebieden ligt het accent op ongerepte levensgemeenschappen. In cultuurlandschappen gaat het onder meer om de bijzondere bodemgesteldheid in bijvoorbeeld beekdalen, om weidevogels, houtwallen en bijzondere graslanden, historische verkavelingsvormen en een hoge dichtheid van historische boerderijtypen. In beheerplannen voor deze gebieden (bijvoorbeeeld beheerplan Waterland, 1981) treft men aan hoe het handelen gericht op het beheer van dergelijke gebieden wordt vertaald in concrete maatregelen: handhaven van de waterpeilen, extensief en afwisselend agrarisch gebruik door minder intensief beweiden en uitstellen van de eerste maaidatum, behoud van grienden en verkavelingspatronen.

- *beleidsmaatregelen*
  De meest concrete steun voor deze maatregelen komt van het Relatienotabeleid. De Relatienota onderscheidt verschillende categorieën beheeractiviteiten en mogelijkheden voor beloning. De toepassing van deze mogelijkheden wordt geregeld via het opstellen van een beheerplan voor een gebied. Daarin staat op welke manier de agrarische bedrijfsvoering aangepast kan worden en welke vergoeding er tegenover staat. Deze vergoeding wordt berekend op basis van verschillen in kosten, opbrengsten en arbeidsaanspraken tussen het gebied en een

nabijgelegen vergelijkingsgebied; verschillen die ontstaan door de voorgestane beheerbepalingen. Het accent van de verschillende mogelijkheden van beheer en bijbehorende vergoedingen legt de overheid bij overeenkomsten waarin de boer zich verplicht om tegen vergoeding bepaalde handelingen te verrichten of na te laten in het kader van zijn bedrijfsvoering (Beschikking Beheersovereenkomsten, 1977).

Deze Beschikking werd in 1988 als uitvloeisel van een vereenvoudiging van het Relatienotabeleid vervangen door de Regeling Beheersovereenkomsten. De Bergboerenregeling kan nu worden toegepast als onderdeel van een beheerovereenkomst in een gebied. Voorts is het aantal beheerbepalingen verminderd en is hieruit een aantal standaardpakketten samengesteld. Per pakket zijn eveneens de vergoedingen gestandaardiseerd. Tenslotte is in beginsel de procedure voor de begrenzing van de gebieden met beheerovereenkomsten geïntegreerd met de procedure voor de vaststelling van het beheerplan. De laatste jaren wordt er naar gestreefd om de boeren meer in te schakelen bij het reservaatbeheer. Door aanpassing van de Natuurbeschermingswet krijgt de Regeling Beheersovereenkomsten 1988 een wettelijke basis. Verruiming van mogelijkheden geschiedt verder onder meer door aanpassing van de Pachtwet. In de gebieden waarin de landbouw uitdrukkelijk een beheerfunctie heeft, wordt verder terughoudendheid betracht bij de uitvoering van plannen die de waarden van het gebied kunnen schaden (milieueffectrapportage; de zogenaamde "neen, tenzij"- afwegingsformule) en geniet herinrichting voorkeur in plaats van ruilverkaveling.

Daarnaast kan een positief effect worden verwacht van de Bosbijdrageregeling, uitbreiding van de Bergboerenregeling, de Regeling Onderhoudsovereenkomsten Landschapselementen. Het Rijk verwacht ook initiatieven van de provincies en gemeenten, in de vorm van voorschriften bij streek- en bestemmingsplannen die in waardevolle gebieden grote ingrepen kunnen verbieden of aan een vergunning kunnen binden.

- *de gebieden met beheerlandbouw*
  Vanaf het begin is beheerlandbouw verbonden met de Waardevolle Agrarische Cultuurlandschappen (WAC's) uit de Oriënteringsnota. De relatie tussen landbouw en natuur staat daarin centraal: gestreefd wordt naar verweving van beide, tenzij ze elkaar niet verdragen; dan wordt scheiding nagestreefd. Het gaat om weidevogelgebieden, het terpenlandschap, het uiterwaardenlandschap, een gebied met houtwallen, graslanden in beekdalen etc. In deze gebieden volstaat de overheid niet met algemene beleidsinstrumenten zoals planologische bescherming in het kader van de ruimtelijke ordening. Dergelijke gebieden hebben waarden die zo kwetsbaar of bijzonder zijn dat speciaal beheer nodig is. De Relatienota kan er in toegepast worden. Maakt een WAC deel uit van een grotere eenheid met natuurwaarden (de ca. 40 Grote

Landschapseenheden of GLE's van meer dan 5 000 ha uit het Structuurschema Natuur- en Landschapsbehoud), of van een nog grotere eenheid die zich tevens leent voor recreatie (de ca. 20 Nationale Landschappen groter dan 10 000 ha uit het Structuurschema Openluchtrecreatie), dan krijgt de toepassing van de Relatienota extra prioriteit. Daarnaast gelden hier de maatregelen die hierboven zijn vermeld.

In 1977 verscheen een nota met de gebieden waarin de Relatienota bij voorrang toegepast zal worden, in totaal 86 000 ha. Het gaat voornamelijk om landinrichtingsgebieden in voorbereiding. Daar verwacht de overheid op korte termijn de meeste achteruitgang van natuur- en landschapswaarden. Binnen die gebieden kunnen delen de status van beheergebied of reservaatgebied krijgen. Er kunnen op vrijwillige basis beheerovereenkomsten worden afgesloten. In eerstgenoemde categorie wordt het beheer van de aanwezige natuur- en landschapswaarden wel inpasbaar geacht in de agrarische bedrijfsvoering. In reservaatgebieden niet en daarom zullen ze op den duur beheerd moeten worden door natuurbeschermingsorganisaties. Agrariërs worden echter meer en meer permanent betrokken bij het beheer van deze gebieden. Verder is er op aangedrongen, dat de overheid meer gebieden aanwijst waarin de Relatienota kan worden toegepast. In 1989 besloot de Minister tot een incidentele overschrijding van 5 000 ha; deze oppervlakte komt boven op de reeds aangewezen oppervlakte van 100 000 ha. In het Natuurbeleidsplan (1989) en de Structuurnota Landbouw (1989) wordt openstelling van de tweede 100 000 ha Relatienotagebied aangekondigd.

Uit het voorgaande komt naar voren, dat beheerlandbouw wordt gezien als een (belangrijke) aanvulling op de algemene planologische bescherming in WAC's met kwetsbare of bijzondere natuur- en landschapswaarden.

Voor een overzicht van gerealiseerd beleid zie figuur 2.

- *het agrarische bedrijf*
  Een laatste aspect van de omschrijving van beheerlandbouw betreft de uitwerking van het beleid op bedrijfsniveau. In de eerste jaren werden de beheerplannen strak opgezet. Een belangrijke bepaling was de "alles-of-niets" regeling. De agrariër die een overeenkomst wilde sluiten moest alle in aanmerking komende percelen aanbieden voor basisbeheer. Hij moest voor alle percelen akkoord gaan met alle maatregelen gericht op het behoud van de waarden die op dat moment aanwezig waren op zijn land. Vanaf 1981 werd duidelijk, dat de acceptatie van beheer-overeenkomsten op deze basis te wensen overliet. Een belangrijk probleem bleek de inpasbaarheid van de maatregelen in de agrarische bedrijfsvoering. Op de moderne agrarische bedrijven is sprake van een uitgebalanceerde verhouding tussen de inzet van grond, arbeid en

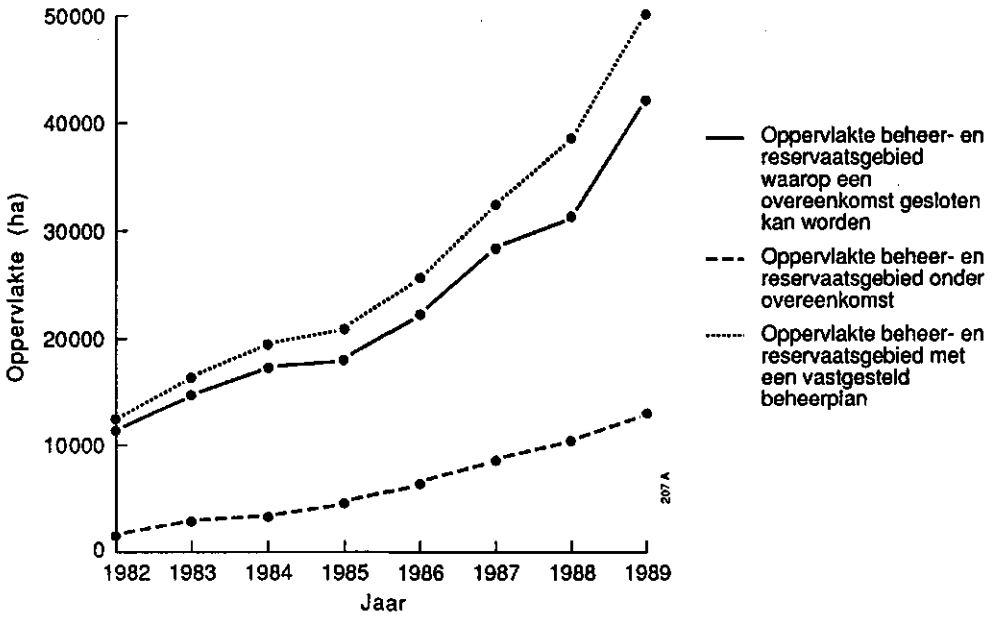

Figuur 2 Overzicht van gerealiseerd beleid in het kader van de Relatienota

kapitaal. Een beheerovereenkomst werd ervaren als een grote inbreuk op deze verhouding met een minder efficiënte bedrijfsvoering als gevolg.

Eind 1982 besloot men tot een flexibelere aanpak. In een gebied konden de boeren voortaan meepraten over de opzet van het beheerplan. Er kwamen meer keuzemogelijkheden door de invoering van verschillende soorten basisbeheer, dat wil zeggen pakketten maatregelen die variëren van "licht" (weinig beperkingen) tot "zwaar" (veel beperkingen). De "alles-of-niets" regeling werd omgezet in de bepaling dat men minimaal 1 ha moet aanbieden voor basisbeheer. Ook werd een gewenningsjaar ingevoerd: na een jaar bestaat de mogelijkheid om de overeenkomst op te zeggen. De meer flexibele aanpak heeft de keuzemogelijkheden voor de boer vergroot.

Mede daardoor steeg in gebieden met vastgestelde beheerplannen het percentage land met een gesloten beheerovereenkomst tot ca. 32% (per 31-12-1989). Het accent van de beheerbepalingen bleef liggen op het nalaten van handelingen zoals niet scheuren, niet maaien voor een bepaald tijdstip, niet te vaak en te veel bemesten.

3.4 Reacties op beheerlandbouw

In de reacties van maatschappelijke organisaties op deze voornemens en maatregelen van de overheid vormt de omschrijving van beheerlandbouw op zichzelf geen punt van discussie. Wel wordt kritisch gereageerd op de rol van beheerlandbouw in het algemene landbouwstructuurbeleid. Beheerlandbouw kan gebruikt worden als "smeermiddel" in stagnerende ruilverkavelingen. Beheerlandbouw kan de aandacht afleiden van de schade die optreedt door de modernisering van de agrarische produktie in het algemeen. Schade in termen van aantasting van milieu, natuur en landschap en de leefbaarheid van het landelijk gebied. De beperking van de toepassing van de Relatienota tot maximaal 200 000 ha beheer- en reservaatgebied (waarvan de realisering nu nog beperkt is tot de helft) kan een legitimatie zijn voor voortgaande aantasting van de overige ongeveer 400 000 ha waardevol agrarisch cultuurlandschap. Het planologisch instrumentarium zou namelijk te zwak zijn om dit te voorkomen. De verwevingsgedachte achter de Nota zou ook uitgehold worden omdat er meer reservaat- dan beheergebied wordt aangewezen.

Hoewel de flexibeler aanpak een positief effect heeft op de acceptatie van overeenkomsten, wordt de doelmatigheid van de bepalingen betwijfeld. Over aanpassing op bedrijfsniveau wordt niet gerept. De gerichtheid op het beheer van percelen sluit de ogen voor mogelijke negatieve effecten op andere percelen. Bijvoorbeeld dat de boer ter compensatie extra intensiveert op andere percelen van zijn bedrijf, die niet onder beheerbepalingen vallen. Omdat in de bepalingen beperkingen in de bedrijfsvoering overheersen, hebben de overeenkomsten een onvoldoende wervend karakter. Het Relatienotabeleid zou de boeren weinig op hun ondernemerschap kunnen aanspreken. Vandaar dat gepleit wordt voor betaling voor produktie van natuur en landschap waarbij de wijze waarop de boer dit bereikt op voorhand minder wordt vastgelegd. Het instrument van de beheerovereenkomst impliceert tenslotte dat het accent ligt op individuele initiatieven en vernieuwing.

Al met al is de conclusie, dat aan de in beginsel brede omschrijving van beheerlandbouw een beperkte inhoud is gegeven als gevolg van procedures en financiële beperkingen waaraan de overheid zich gebonden acht. De zelfstandige beheerdoeleinden uit de omschrijving zijn in de praktijk perceelsgerichte doelstellingen geworden, meer gericht op natuurwaarden dan op landschapswaarden. De beheerlandbouw strekt zich niet uit over het gehele landbouwareaal maar beperkt zich tot 100 000 ha en in de

toekomst maximaal 200 000 ha van de ongeveer 600 000 ha waardevol agrarisch cultuurlandschap in Nederland. Tenslotte heeft beheerlandbouw nog een weinig wervend karakter: het accent ligt op het nalaten van handelingen. Het moet mogelijk zijn om er een bredere invulling aan te geven, zowel geografisch als inhoudelijk. Daarbij gaat het om visies waarin natuur- en landschapsbeheer meer in verband wordt gebracht met het agrarische produktieproces in het algemeen op het bedrijf.

3.5 Twee andere visies

3.5.1 De alternatieve landbouw

De biologisch-dynamische en de ecologische richting zijn de voornaamste stromingen binnen de alternatieve landbouw (Commissie Onderzoek Biologische Landbouwmethoden, 1977). Zij hebben met elkaar gemeen dat zij niet voortkomen uit het spanningsveld tussen landbouw en natuur- en landschapswaarden, maar uit de zorg voor de kwaliteit van het landbouwprodukt. Verweven met dit kwaliteitsbegrip ligt de nadruk op het behoud van min of meer gesloten en duurzame kringlopen (van energie, voeding, mest) in het produktieproces. Deze produktie moet beantwoorden aan een verscheidenheid van maatschappelijke wensen.

Naast de produktie van voldoende voedsel, een gevarieerde natuur en een materiële bestaansbasis voor de producent worden genoemd: de kwaliteit en duurzaamheid van het voedsel, arbeidsvreugde, recreatiemogelijkheden en redelijke prijzen voor de consument. Vooral door de laatste vier punten heeft de alternatieve landbouw bredere uitgangspunten dan de beheerlandbouw.

Landschapsbeheer is in de alternatieve landbouw geen zelfstandig doel zoals in de beheerlandbouw. Het is echter wel een gevolg van de toegepaste landbouwmethode; aparte beleidsmaatregelen zijn dan ook niet nodig. Men maakt minder gebruik van grond- en arbeidsbesparende middelen; dit heeft een lagere produktie tot gevolg in vergelijking met de gangbare landbouw. Alternatieve landbouw is niet gebonden aan bepaalde gebieden; de bijdrage aan het landschapsbeheer daarom ook niet.

De biologisch-dynamische landbouw gaat uit van het landbouwbedrijf als een organisme dat levend is en ondersteund moet worden ten behoeve van een veelzijdig en rijp ecosysteem. De van buitenaf ingevoerde produktiemiddelen zijn hiervoor bedoeld. Bestrijdingsmiddelen en kunstmest worden opgevat als organisme aantastende chemisch-synthetische middelen en worden dan ook niet gebruikt. De ecologische landbouw stelt zich hierin minder principiëel op.

3.5.2 Geïntegreerde landbouw

In de geïntegreerde landbouw gaat het om een zoekrichting naar meer integratie van kapitaal, arbeid en milieu (Van der Weijden e.a., 1984). Er worden meerdere doelstellingen nagestreefd met zo weinig mogelijk schadelijke neveneffecten en zo laag mogelijke kosten. Voedselproduktie, inkomen en werkgelegenheid zijn de belangrijkste functies met onder meer de produktie van een gevarieërde flora en fauna en een gevariëerd en aantrekkelijk landschap als nevenfuncties. Men gaat uit van integratie van deze functies voor het gehele landbouwareaal, maar met regionale accentverschillen.

Beleidsmatig ziet men een bijdrage aan het landschapsbeheer gerealiseerd op drie manieren. Allereerst een algemeen beleid gericht op contingentering, minder import van krachtvoer en mindere intensieve landinrichting. Aanvullend denkt men aan maatregelen die voor de produktie niet nadelig zijn en voor het landschap een verbetering betekenen, bijvoorbeeld premies voor natuur- en landschapsvriendelijke investeringen. Ten slotte als derde keus een flexibeler en minder gebiedsgebonden inzet van de Relatienota, als laatste redmiddel voor het behoud van natuur- en landschapswaarden. Kenmerkend is dus een landelijke beleidsstrategie die vooral randvoorwaarden stelt aan de landbouw in de vorm van contingentering en mestbepalingen. Daardoor verschuiven de bedrijfseconomische optima in de richting van meer kansen voor landschapsbeheer langs functionele weg. Bijvoorbeeld meer spreiding in maaidata is gunstig voor de vogelstand, meer beplanting voor de eigen energievoorziening, meer extensief bemeste percelen. De randvoorwaarden zullen een positief effect hebben op de acceptatie van het Relatienotabeleid.

Net als bij de alternatieve landbouw ziet men in de geïntegreerde landbouw de producerende en de beherende functie van het agrarische bedrijf minder van elkaar gescheiden in de organisatie van het bedrijf. Geschiedt dit in de alternatieve landbouw door een streven naar materiëel en energetisch gesloten systemen, in de geïntegreerde landbouw is landschapsbeheer verbonden met toepassing van "functionele" natuur in een moderne, door "schone" technologie beheerste agrarische produktie. Er is geen sprake van een aparte beheertaak. De kosten van landschapsbeheer worden geheel of gedeeltelijk terugverdiend door lagere produktiekosten en hogere prijzen op deelmarkten en/of door kostenbesparende effecten van investeringen in schone technologieën.

Al met al geven beide visies een bredere maatschappelijke betekenis aan beheerlandbouw. De eerste visie (de alternatieve landbouw) is nog maar in beperkte mate in praktijk gebracht, de tweede visie (de geïntegreerde landbouw) is nog hoofdzakelijk een "denkmodel".

3.6 Gesprekken met deskundigen

De hierboven aangestipte mogelijkheden voor een bredere invulling van beheerlandbouw zijn aan de orde gesteld in gesprekken met vertegenwoordigers van landbouw- en natuurbeschermingsorganisaties en met verschillende onderzoekers en beleidsmensen (bijlage 5). Ze hadden tot doel om de genoemde mogelijkheden op praktische en beleidsmatige haalbaarheid te verkennen, om zo nodig nieuwe gezichtspunten aan het geheel toe te voegen en om prioriteiten aan te brengen in doelstellingen en functies van beheerlandbouw.

De deskundigen benadrukten de noodzaak van een zodanige bedrijfsopzet dat er een redelijk inkomen mee verdiend kan worden. Natuur- en landschapsbeheer moet ingepast worden in een bedrijfsvoering die in zijn geheel rendabel is. Verder gaat men uit van gezinsbedrijven. Dat betekent dat ook met sociale aspecten rekening moet worden gehouden: het gezinsleven en familierelaties, beroepstrots, verbondenheid met de lokale omgeving, bedrijfsopvolging etc. Verder signaleren zij een proces in de landbouw waarin produktie en beheer niet meer vanzelfsprekend samengaan. Specifieke aandacht voor de beheerfunctie is nodig. Op het bedrijf is nog maar weinig ruimte voor beheer naast produktie en dit is niet in overeenstemming met de wensen vanuit de samenleving. Er wordt echter zeer verschillend gedacht over de oplossing van dit probleem.

Vele variaties van zelfstandig of verweven beheer kwamen ter sprake. Zelfstandig beheer gaat uit van een organisatorische scheiding van agrarische produktie en landschapsbeheer, van economische en niet-economische doelstellingen van het bedrijf. Acceptatie van de laatste categorie leidt tot een lager inkomen en moet daarom worden vergoed door derden. De beheerdoeleinden kunnen variëren van algemeen bedrijfsgericht tot zeer specifiek op bepaalde percelen en handelingen gericht. De door de deskundigen genoemde variaties vallen alle onder de omschrijving van beheerlandbouw, maar omvatten méér dan de praktijk van beheerlandbouw nu kent. Bijvoorbeeld een vergoeding voor het niet-bespuiten van perceelsranden.

Verweven landschapsbeheer gaat uit van beheerdoeleinden die zijn verbonden met sociaal en economisch verantwoorde produktie. Eventuele kosten worden terugverdiend of gecompenseerd in de bedrijfsvoering als geheel; bepaalde natuur- en landschapswaarden kunnen economische baten opleveren. Er is een scala van voorbeelden gegeven, variërend van kleine aanpassingen tot ingrijpende wijzigingen van agrarische praktijken. Ze kunnen economisch neutraal zijn (voorkomen van onnodige schade, vrijwilligerswerk: nestbeschermer gebruiker, een boom laten staan, erfbeplanting aanbrengen etc.) of rendabele investeringen omvatten (zuiniger spuitmachine of kunstmeststrooier, dure exclusieve gewassen telen, houtwal exploiteren). De deskundigen stellen, dat op een bedrijf van absolute zelfstandigheid of verweving van produktie en beheer geen sprake kan zijn.

Zeer nadrukkelijk wijzen de deskundigen op het belang van het milieu. Milieu en natuur en landschap staan bij hen niet los van elkaar. Een schoon milieu wordt door hen gezien als basisvoorwaarde voor het behoud en verdere ontwikkeling van natuur- en landschapswaarden. Milieu is in dit verband het abiotisch milieu (water, bodem, lucht); bij sommigen gaat het echter om alle omgevingsfactoren die van essentiële betekenis voor het voortbestaan van de mens zijn.

In dat verband hechten de deskundigen veel belang aan het stellen van randvoorwaarden aan de landbouw. Een basiskwaliteit van het milieu is gewenst met het oog op de bodemvruchtbaarheid, de gezondheid van de grondgebruiker etc. Er wordt een aanzienlijke interventie van de kant van de overheid verwacht, die de gehele agrarische sector omvat (meststoffenwet, beperkingen aan het gebruik van bestrijdingsmiddelen etc). Als gevolg daarvan voorziet men een vergroting van mogelijkheden voor natuur- en landschapsbeheer. Vooral de natuurbeschermingsorganisaties willen met overheidsinterventie voorwaarden aan de produktie stellen die verder reiken dan het handhaven van een milieuhygiënische basiskwaliteit. Genoemd worden het afgrendelen van intensivering van de produktie, het zwaarder belasten van kunstmest e.d. en het opvoeren van planologische bescherming. Door enkele respondenten is deze gedachte uitgewerkt in doelstellingenniveaus voor de bedrijfsvoering op agrarische bedrijven. Er is een basisniveau waarop milieudoelstellingen op het bedrijf worden verwezenlijkt. Vervolgens kunnen doelstellingen voor meer specifieke kwaliteiten van natuur en landschap worden geformuleerd, afhankelijk van gebieden en prioriteiten die de overheid stelt. Telkens moet regionaal bekeken worden welke mogelijkheden er zijn. Men is mede daardoor voorzichtig met uitspraken over welke bedrijfskenmerken passen bij natuur- en landschapsbeheer. Men wil geen enkel bedrijfstype of bedrijfsgrootte in beginsel uitsluiten.

De deskundigen staan vrij kritisch tegenover het reguliere beleid ten aanzien van natuur- en landschapsbeheer. Er wordt nog veel in abstracte planologische categorieën gedacht (WAC's, GLE's) en het Relatienotabeleid wordt ervaren als een noodoplossing. Het dreigt te worden overschaduwd door specifiek milieubeleid en agrarisch sectorbeleid. Relatienotabeleid zou volgens een aantal deskundigen een premie geven op stilstand en is eenzijdig gericht op enkele natuurwaarden, zoals weidevogels. Verder zou het beleid meer verankerd moeten worden in de sociaal-economische structuur en de organisaties van de streek. Op die manier kunnen streekinitiatieven meer tot hun recht komen. Ze pleiten voor een meer voorwaardenscheppend beleid; in dat verband wijzen ze op de visie op geïntegreerde landbouw waarin begrippen als zoekrichting en onderhandelingsstrategieën centraal staan.

Al met al leverden de gesprekken met deskundigen een verrijking van het scala van mogelijkheden voor natuur- en landschapsbeheer op. Een belangrijke toevoeging is de koppeling met het milieu en het voorzien in een basiskwaliteit van het milieu. Die basiskwaliteit kan verdere

vermindering van natuur- en landschapswaarden tegenhouden en legt tevens de basis voor de ontwikkeling van natuur- en landschapskwaliteiten. Voorts zijn de suggesties over verweven beheer, waarin het beheer uitdrukkelijker dan in het Relatienotabeleid in verband wordt gebracht met mogelijkheden van een bijstelling van de agrarische produktie, een waardevolle aanvulling op de definitie van beheerlandbouw. Ze sluiten aan bij de ideeën van de alternatieve en de geïntegreerde landbouw. Tevens zijn hun opmerkingen over de schaal van het beheer, de financiering door derden via subsidies of via de markt en de verhouding tussen een nationale en een streekgebonden aanpak ("algemeen" en "specifiek" natuur- en landschapsbeleid) van grote waarde.

3.7 Evaluatie

Tot dusver is de aandacht vooral uitgegaan naar de mogelijkheden van beheer van dit landschap. Voor die mogelijkheden moet echter een draagvlak in de samenleving zijn willen ze "kansrijk" zijn. Wie zijn degenen die om een dergelijk landschap vragen? Dit sociologische aspect stond in de gesprekken niet centraal.

De maatschappelijke betekenis van het landelijk gebied is veelzijdig. Het vervult een produktie-, een ecologische, culturele, informatieve, educatieve, een welzijns- en een recreatiefunctie (o.m. Slangen, 1986). Aan deze functies wordt in de samenleving een uiteenlopend gewicht toegekend. In de loop van deze eeuw zijn de tegenstellingen tussen degenen die de functie voor agrarische produktie en degenen die de overige functies belangrijk achten, sterker op de voorgrond getreden. Tegenover een "landbouwbelang" groeide een "natuur- en landschapsbelang", bestaande uit een brede coalitie van deelbelangen. In Nederland zijn bindingen gegroeid tussen particuliere organisaties voor natuur- en landschapsbescherming, toerisme en comités die zich zorgen maakten over een "zinvolle" besteding van de toegenomen vrije tijd (Beckers, 1983). Zij drongen aan op een beleid voor natuurruimten met een natuurwetenschappelijke, educatieve en recreatieve functie. In de jaren zeventig werden de banden met de milieubeweging aangehaald en geformaliseerd, met de Stichting Natuur en Milieu als overlegorgaan. De laatste decennia groeide vanuit een algemeen milieubesef de aandacht voor de beheerfunctie van de landbouw terwijl ook de aandacht voor de alternatieve landbouw toenam.

Waardevolle agrarische cultuurlandschappen hebben een draagvlak in bovenvermelde sociale bewegingen, waarbij rekening moet worden gehouden met de verschillen in beeldvorming van het landschap bij deze bewegingen. De doelstellingen van het Relatienotabeleid lijken gericht op de ontwikkeling van vooral cultuurhistorische en natuurhistorische waarden. De belangen van de "stad" (in de vorm van mogelijkheden voor recreatief medegebruik) en de streek (een economisch en werkgelegenheidsbelang) komen in dit beleid minder aan hun trekken. Voor een breed draagvlak

van het beheer van een waardevol landschap is het streven naar convergentie van meerdere belangen essentieel. Voor dat doel zou de nu dominante wetenschappelijke oriëntatie op natuurwaarden aangevuld kunnen worden met versterking van de recreatieve en streekfunctie van het landschap. Daarnaast is het voor een "kansrijk" beheer nodig dat men rekening houdt met de denkwijze van de agrariërs, die primair zijn georiënteerd op de produktiefunctie van het landschap.

3.8 Een concept voor het beheer van waardevolle agrarische cultuurlandschappen

De omschrijving van beheerlandbouw heeft in de praktijk overwegend de vorm aangenomen van een beheer dat verwezenlijkt wordt in het kader van het Relatienotabeleid. Een in beginsel brede benadering heeft een tot nu toe zeer beperkte praktische invulling gekregen. Het gaat om een in hoofdzaak perceelsgerichte aanpak die wordt gepraktiseerd in aantal gebieden met natuur- en landschapswaarden.

Er is behoefte aan wat men een tweede generatie beheerlandbouw kan noemen. Niet alleen is er vanuit de samenleving een blijvende claim op het behoud van cultuurhistorisch en natuurwetenschappelijk waardevolle landschappen, zoals aangegeven in de Structuurschema's voor natuur- en landschapsbehoud en voor openluchtrecreatie. Maar ook de toekomst van de agrarische produktie zelf staat nu op het spel. Aan verdergaande intensivering en specialisering van het agrarisch grondgebruik worden meer en meer beperkingen gesteld. De Structuurnota Landbouw (1989) wil een concurrerende, veilige en duurzame landbouw. De aantasting van ons leefmilieu in brede zin door vervuiling van bodem, water en lucht maakt een "geïntegreerd" beheer van waardevolle landschappen noodzakelijk als basisvoorwaarde voor de ontwikkeling van verdere waarden.

Het gaat in de toekomst dus om landschappen die waardevol èn duurzaam zijn. Vergeleken met de oorspronkelijke ideeën over een waardevol landschap kan de agrarische produktie niet meer buiten beschouwing blijven, terwijl de afstemming op andere functies eveneens veel aandacht vraagt.

In dit project gaan we uit van een eigentijds landschap. Dat landschap krijgt steun vanuit de samenleving en wordt voor groepen uit die samenleving waardevol vanwege de maatschappelijke functies die het landschap vervult. Die functies zijn hier breder dan alleen agrarische produktie. De bestaanscontinuïteit en de verdere vormgeving van zo'n landschap krijgen gestalte door richtlijnen ("sleutelprincipes") voor het beheer. Dat beheer moet zowel in ecologische als in sociaal-economische zin duurzaam zijn.

Tenslotte zijn er concrete beheermaatregelen denkbaar als onderdeel van

het concept. Enerzijds moeten er in het concept van een dergelijk landschap voldoende keuzemogelijkheden overblijven voor een afstemming op praktijkomstandigheden van de agrarische grondgebruikers. Anderzijds moet het concept voldoende houvast bieden voor doelmatig bestuur en besluitvorming. Aan deze eisen kan worden voldaan door het concept te beschouwen als een zoekrichting. Daarin wordt wel een aantal elementen duidelijk omschreven, maar niet de concrete invulling (vorm en inhoud) en de onderlinge samenhang. Deze concretisering is met andere woorden nog variabel en zal in hoge mate afhangen van de reacties van degenen die er een bijdrage aan moeten geven: de agrarische grondgebruikers.

3.8.1 De maatschappelijke functies van een waardevol agrarisch cultuurlandschap

Voor een breed draagvlak voor de instandhouding van een waardevol agrarisch cultuurlandschap kennen we aan dit landschap vier maatschappelijke functies toe:
- duurzame produktie van voedsel, plantaardig of dierlijk;
- instandhouding en ontwikkeling van streekspecifieke half-natuurlijke levensgemeenschappen en plant- en diersoorten;
- aanbieden van een leefbare omgeving aan de regionale bevolking, inclusief de agrarische beroepsbevolking;
- aanbieden van recreatieruimte aan de stedelijke bevolking die geïnteresseerd is in het landschap.

In het concept hebben deze functies zowel een autonome betekenis als een betekenis in relatie tot elkaar: belangrijk is, dat zij op elkaar zijn afgestemd in het kader van het landschap als een karakteristieke ruimtelijke eenheid. Bij de vaststelling van de natuurwaarden gaat het bij het landschapsbeheer niet primair om bijvoorbeeld plant- en diersoorten die door hun zeldzaamheid biologisch gezien interessant zijn. De grote natuurgebieden passen niet in het concept, omdat daarin geen sprake is van meervoudig grondgebruik. Voor die categorie is een specifiek beleid nodig (beleid voor de Grote Eenheden Natuur). De natuurwaarden in het concept hebben betrekking op de natuurlijke kenmerken van een "multi-functioneel" agrarisch gebied: kenmerken die waardevol zijn omdat zij beïnvloed worden door een behoefte aan voedselproduktie, recreatie e.d.

De betekenis van de produktiefunctie wordt niet uitsluitend bepaald door (macro)economische criteria, zoals een zo hoog mogelijke produktiviteit van de produktiemiddelen arbeid, grond en kapitaal. Naast efficiency zijn er andere criteria, zoals ecologische duurzaamheid (het ook voor de toekomst veiligstellen van de kwaliteit van het produktiemilieu) en de kwaliteit van de arbeid (vakmanschap en arbeidsvoldoening) die in de produktie wordt geïnvesteerd.

Bij het aanbieden van een leefbare omgeving houdt landschapsbeheer

onder meer in het instandhouden van landschapselementen die bijdragen aan de visueel-ruimtelijke identiteit van het gebied. Daar valt ook het onderhoud van de beplanting onder. Een doelmatig economisch gebruik van de ruimte en de voorzieningen voor de streekbevolking horen er ook bij. Daarbij zijn naast een voldoende rendement ook aspecten als behoud van werkgelegenheid en dienstverlening van belang.

Bij de recreatiefunctie gaan de gedachten uit naar een bijdrage aan de mogelijkheden voor recreatief medegebruik. Met deze functie wordt ingespeeld op wensen van bevolkingsgroepen die verder aangewezen zijn op de mogelijkheden van het stedelijk leefmilieu waarin zij wonen en werken. Het gaat daarom om voorzieningen voor degenen die zoeken naar aanvullende ervaringen buiten het stedelijke leefmilieu en in dat verband geïnteresseerd zijn in de kwaliteiten van een agrarisch cultuurlandschap.

Landschapsbeheer wordt door veel deskundigen gekoppeld aan het bereiken van een milieuhygiënische basiskwaliteit. In het concept krijgt dit begrip alleen in een toegespitste betekenis, in termen van een duurzame agrarische produktie en de omschrijving van de overige functies van het landschap, een plaats. Er is een algemeen facetbeleid nodig, een milieubeleid, dat normen vastlegt voor het omgaan met de fysieke omgeving teneinde een gezond leefmilieu te garanderen. Alle grondgebonden activiteiten, dus ook de landbouw, dienen te voldoen aan de normen van het algemene milieubeleid. Milieuhygiënische basiskwaliteit is een conditio sine qua non voor de waarden van het landschap die met het concept worden voorgestaan.

3.8.2 De sleutelprincipes van landschapsbeheer

Landschapsbeheer is gericht op de instandhouding en verdere ontwikkeling van kwaliteiten die voortvloeien uit bovenvermelde functies van het landschap in onderlinge samenhang. De grondslagen voor dit beheer worden vastgelegd in vijf sleutelprincipes. Het gaat om richtlijnen en uitspraken die nodig zijn voor planvorming van landschapsbeheer, zoals de rol van het agrarische bedrijf en de overheid in het beheer. De concrete vormen van landschapsbeheer worden er niet mee vastgelegd.

1 *De ruimtelijke schaal van het beheer*
Beheerlandbouw is in de beleidspraktijk (het Relatienotabeleid) nog sterk perceelsgericht beheer. In ons concept staat echter het landschap als een karakteristieke ruimtelijke eenheid centraal. Het concept overstijgt daarom de grenzen van afzonderlijke percelen en zelfs de grenzen van afzonderlijke agrarische bedrijven. Het gaat om het integrale beheer van gebieden, niet van percelen. Verder gaat het niet om het behoud van in hoofdzaak natuurwaarden (zoals in het Relatienotabeleid), maar om een verscheidenheid aan gebiedsgebonden waarden. De beheermaatregelen van cultuurgrond in het kader van het

Relatienotabeleid maken deel uit van het concept, maar ook de beleidscategorie "vrijwillig landschapsbeheer" (onderhoudsovereenkomsten; onderhoud door vrijwilligers) voor het onderhoud van houtwallen, overhoeken etc. is van toepassing.

Het concept van landschapsbeheer strekt zich in beginsel over een veel groter areaal uit dan de beheer- en reservaatgebieden uit het Relatienotabeleid. De gebieden met hoofdzakelijk niet-grondgebonden landbouw en de gebieden die uitsluitend voor een optimale agrarische produktie geschikt zijn, passen niet in het concept.

2 *Gescheiden of verweven beheer*
In overheidsnota's wordt onderscheid gemaakt tussen een (economische) produktiefunctie en een beheerfunctie van het agrarische bedrijf. In het Relatienotabeleid gaat men uit van een afzonderlijke beloning voor de beheerfunctie en worden ook de specifieke percelen vastgelegd waarvoor het beleid van toepassing is. Deze praktijk kan tot twee verschillende bedrijfssystemen op hetzelfde bedrijf leiden. De paradoxale situatie kan zich voordoen, dat op een deel van het grondbezit de produktie wordt geïntensiveerd en op het andere deel op basis van een overeenkomst de produktie extensiever wordt.

In ons concept staat een bedrijfseconomisch en sociaal verantwoorde bedrijfsvoering centraal. Op welke wijze deze bedrijfsvoering gestalte krijgt, is niet te generaliseren voor "het" agrarische bedrijf. Altijd gaat het echter om het gehele bedrijf en een bedrijfsopzet die geen negatieve effecten op het cultuurlandschap mag genereren. Een aparte beloning voor bepaalde werkzaamheden wordt niet uitgesloten, maar die beloning is niet exclusief gebonden aan delen van een bedrijf en mag niet leiden tot compenserende maatregelen die schadelijk zijn voor het landschap.

3 *Marktgeoriënteerd handelen*
Het uitgangspunt is een economisch levensvatbaar bedrijf. Een rendabele bedrijfsvoering is daarom zeer belangrijk, maar deze hoeft niet bereikt te worden door een concentratie van werkzaamheden binnen de gangbare agrarische produktie. Het gaat om voortbrenging van marktbare produkten en beïnvloeding van de bedrijfsvoering door het marktmechanisme, die zich kan uitstrekken tot allerlei deelmarkten en winstgevende nevenactiviteiten. Marktgeoriënteerd handelen in het kader van landschapsbeheer houdt in dat de agrariërs actief inspelen op minder gebruikelijke deelmarkten die worden gevonden in de vier functies van het agrarische cultuurlandschap. Ten aanzien van de produktie kan men denken aan de teelt van exclusieve of biologische produkten, de produktie van "functionele" natuur (exploitatie van produktiebos, openhaardhout e.d.), verwerking van zuivelprodukten (kaas e.d.). Wat betreft de recreatiefunctie kan men denken aan het kamperen bij de boer of het organiseren van toeristische attracties (ponyrijden e.d.). Bij de instandhoudingsfunctie van "natuur" kan het

gaan om extensieve beweiding van natuurterreinen of onderhoudswerk van bossen. Wat betreft de streekfunctie is privatisering van taken van overheden of publiek-rechtelijke organen een mogelijke deelmarkt: onderhoud van openbaar groen, dijken, watergangen. Tenslotte kunnen allerlei lokale en regionale markten voor particuliere consumptie en dienstverlening aangeboord worden, zoals verkoop aan huis, verhuur van stalling- en opslagruimte, het verhuren van grond (volkstuinen) en machines, het verrichten van loonwerk en bedrijfsverzorging.

4 *De rol van de overheid*
Voor een bestaan op het bedrijf dat afhangt van een optimale produktie binnen de gangbare landbouw, is het complex van onderzoek, onderwijs en voorlichting, alsmede het markt-, prijs- en structuurbeleid van de overheid van grote betekenis. Ook een bedrijfsopzet die "landschapsvriendelijk" is en een sociaal-economisch verantwoord bestaan mogelijk maakt, zal een ondersteunende rol van de overheid zeker niet kunnen missen. De belangrijkste bijdragen zullen moeten komen van commerciële mogelijkheden die in de vier onderscheiden functies van het landschap zijn gelegen. Een markt voor landschapsbeheer ontbreekt echter nog grotendeels. De overheid zal dan ook een krachtig voorwaardenscheppend beleid moeten ontwikkelen, en gerichte steun moeten verlenen. Beloning van voorgeschreven handelingen door de overheid of compensatie voor beperkingen zouden hoogstens een ondergeschikte rol moeten spelen. Eerder moet gedacht worden aan het ontwikkelen van een "infrastructuur" voor onderzoek, voorlichting en onderwijs, aan aangepaste landinrichting en aan premies en subsidies voor natuur- en landschapsvriendelijke investeringen. Daarnaast zullen naar verwachting de beperkende maatregelen die worden getroffen om de gangbare produktie milieuvriendelijker te maken, de kansen voor landschapsbeheer gunstig beïnvloeden.

5 *Regionale verscheidenheid*
Landschapsbeheer is gebonden aan karakteristieke landschappen. Het concept is niet bedoeld als standaardoplossing voor problemen op nationaal niveau, maar probeert juist de mogelijkheden te benutten die zijn gelegen in de sociaal-economische structuur en de landschappelijke verscheidenheid van het eigen gebied. Dit kan er tevens toe leiden, dat de agrarische bevolking minder eenzijdig via de voedselproduktieketen is geïntegreerd in de wijdere samenleving. Via een historische analyse van de streek en de gesprekken met agrariërs kunnen deze mogelijkheden voor landschapsbeheer worden verkend.

3.8.3 Concrete beheermaatregelen

Het accent in het concept van landschapsbeheer ligt bij het benoemen van functies van het landschap en sleutelprincipes voor planvorming als

richtinggevend kader voor concrete maatregelen. Het concept is niet bedoeld als een scala van mogelijkheden die op voorhand zijn vastgelegd en vervolgens ter beoordeling aan agrariërs worden voorgelegd. De invulling van het concept op het meest concrete niveau wordt in hoge mate afhankelijk gesteld van de individuele omstandigheden en creativiteit van de ondernemer. Van hem wordt een bepaald landschap verlangd. De ondernemer behoudt zeggenschap over de wijze waarop en de mate waarin hij daaraan een bijdrage levert. Deze zelf bedachte, gewenste en mogelijk geachte bijdrage vormt zelfs het hoofdcriterium voor een indeling van agrariërs in de vierde fase van het onderzoek, in de vorm van een typologie van agrariërs.

Er bestaan echter in de praktijk al concrete maatregelen met een natuur- en landschapsvriendelijke werking. Er wordt reeds ervaring mee opgedaan en het is zinvol om deze door onderzoek onder agrariërs te evalueren op hun haalbaarheid. Daarom omvat het concept ook onderwerpen als een beheer- en onderhoudsovereenkomst, een premie op de aanwezigheid van weidevogels, een wildredder, biologische en scharrelprodukten. In het proefonderzoek zal een nadere selectie plaatshebben.

3.9 Conclusie

Teneinde een kansrijker concept van natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven te ontwikkelen wordt van de oorspronkelijke omschrijving van beheerlandbouw op de volgende punten afgeweken:

- er worden vier in plaats van twee maatschappelijke functies aan een agrarisch landschap toegekend. De twee functies worden tevens iets anders geformuleerd. Zo wordt nu gesproken van duurzame produktie en zijn ook de natuur- en landschapswaarden minder exclusief gebaseerd op biologische criteria zoals zeldzaamheid. Nieuw is het expliciet noemen van de streekfunctie en de functie van recreatief medegebruik.
- het beheer op gebieds- en bedrijfsniveau staat voorop; het beheer op perceelsniveau wordt daarvan afgeleid en biedt nog ruimte voor een eigen invulling door individuele agrariërs.
- het concept houdt geen gefixeerd en volledig gesloten plan voor het beheer van het landschap in, dus geen geheel van op voorhand vastgelegde maatregelen. Het biedt echter door een duidelijke omschrijving van functies en sleutelprincipes toch voldoende houvast voor een doelmatig bestuur van het gebied.
- het accent ligt meer op (van de gangbare landbouw afwijkende) ontwikkelingsmogelijkheden van het agrarische bedrijf dan op beperkingen in de gangbare agrarische produktie die financieel worden gecompenseerd. De realisatie van beheerlandbouw leunt nu zeer eenzijdig op de mogelijkheden die de overheid kan bieden. Andere mogelijkheden liggen in de verkenning van min of meer streekgebonden agrarische en niet-agrarische deelmarkten die perspectief bieden op een rendabele bedrijfsvoering en op een levensvatbare bedrijfsopzet. De

overheid zal door indirecte maatregelen de voorwaarden moeten scheppen voor het ontstaan en de vergroting van dergelijke commerciële deelmarkten.

- het is van toepassing op alle delen van het landelijk gebied waarbinnen aan het aanwezige landschap een meervoudige doelstelling is verbonden. Het beheer is geografisch niet gebonden aan de Relatienotagebieden maar strekt zich uit over grote landschappelijke eenheden zoals de WAC's, de nationale landschappen en GLE's.
- in de omschrijving van de functies wordt uitgegaan van natuur- en landschapswaarden die alleen bereikt kunnen worden door eerst zorg te dragen voor een schoon milieu.

4 PROEFONDERZOEK LIEMPDE

4.1 De functie van het proefonderzoek

In het project heeft het proefonderzoek het karakter van een leerproces voor de onderzoekers gehad. Op basis van ervaringen tijdens het proefonderzoek opgedaan, kunnen gefundeerde besluiten worden genomen over de opzet en de inhoud van het hoofdonderzoek. Een proefonderzoek is dan ook géén verkleinde uitgave van het hoofdonderzoek. Het proefonderzoek had de volgende doeleinden:

- het uitproberen en uitwerken van de methode die in het hoofdonderzoek gevolgd zal worden;
- het operationeel maken van het concept in de vorm van concrete vragen.

4.2 De kwalitatieve methode

Over causaliteitsvraagstukken (het verklaren van verschijnselen; welke relatie kan worden gelegd tussen oorzaak en gevolg) woedt in de wetenschap een permanente discussie, die bekend staat als de "methodenstrijd". Deze discussie wordt ook gevoerd binnen de sociale wetenschappen.

Er zijn wetenschappers die onderzoek doen volgens het zogenaamde S(timulus) - R(esponse) model. Zij veronderstellen een rechtstreeks verband tussen invloeden en effecten. Andere onderzoekers maken, als het om onderzoek naar de sociale werkelijkheid gaat, bezwaar tegen dit model. Aanhangers van de zogenaamde subjectivistische stroming beweren dat dit model te ongenuanceerd is om het handelen van mensen te begrijpen en te verklaren. In hun ogen staat tussen invloeden en effecten steeds de interpreterende mens. Niet op basis van externe invloeden, maar op basis van de eigen interpretatie van die invloeden die men zelf ervaart, besluiten mensen hoe zij reageren op invloeden van buitenaf. Er ontbreekt een schakel die essentieel is voor onderzoek naar de sociale werkelijkheid. Het model zou beter bij deze werkelijkheid aansluiten als het er zo uitziet:

S --------> I -------> R
invloeden interpretatie effecten

Onderzoek dat binnen het model vooral aandacht schenkt aan de interpreterende mens, dus de schakel I, wordt vaak "kwalitatief onderzoek" genoemd. In dit project is de interpreterende agrariër met zijn eigen "definities van de situatie" en zijn eigen "logica" inzake verschijnselen als landschapsbeheer, zeer belangrijk. Maar dat geldt ook voor S (het concept van natuur- en landschapsbeheer) en R (de indeling van de interpreterende

agrariërs in typen). We spreken in dit project dan ook niet over kwalitatief onderzoek, maar over toepassing van de kwalitatieve methode. Het gehele model is belangrijk.

4.3 De keuze van het proefgebied

Bij de keuze voor Liempde en omgeving hebben vier criteria een rol gespeeld:
- een gevarieerde agrarische structuur (naar bedrijfstype en bedrijfsgrootte) om daarmee een verscheidenheid van agrariërs in het proefonderzoek te betrekken. De bedrijven moeten grondgebonden landbouw hebben;
- het gebied valt binnen een WAC/GLE. De omgeving van Liempde is vooral bekend door zijn populierenlandschap en het Dommeldal;
- het gebied grenst aan een Relatienotagebied, waardoor zowel agrariërs met grond in dat gebied als agrariërs zonder grond in dat gebied in het proefonderzoek konden worden meegenomen;
- via DBL-medewerkers kon gemakkelijk toegang worden gekregen tot het gebied.

4.4 De keuze van de respondenten

Met de hulp van een DBL-medewerker en een streekkenner is een lijst met 30 adressen opgesteld van agrariërs die onderling verschilden naar bedrijfsgrootte en bedrijfstype, naar wel of geen grond in Relatienotagebied en naar wel of geen beheerovereenkomst. Vier medewerkers van de projectgroep hebben in wisselende tweetallen interviews gehouden met in totaal 18 bedrijfshoofden. Eén onderzoeker trad op als interviewer, één als "procesbewaker". De gesprekken werden op de band opgenomen.

4.5 De vragenlijst

Het gesprek had betrekking op vier blokken informatie: achtergrondinformatie over het bedrijf, de beeldvorming en de praktijk van landschapsbeheer op het eigen bedrijf, de invulling die de respondenten aan het concept van de onderzoekers van landschapsbeheer geven, en concrete voorbeelden van landschapsbeheer.

Het gesprek droeg grotendeels het karakter van een open interview, gestructureerd door items (het zogenaamde focussed interview). Suggestieve vragen werden vermeden, het geven van voorbeelden werd bewaard tot het moment dat de respondent met zijn verhaal klaar was. Voortdurend werd doorgevraagd naar het waarom, naar voor- en nadelen

van beslissingen, naar een toelichting. Op een ander onderwerp werd pas overgegaan nadat naar het oordeel van de interviewers de respondent geen wezenlijke aanvullende informatie meer gaf over een onderwerp. De vragenlijst werd tijdens het verblijf in de streek enige keren aangepast op basis van de opgedane ervaringen tijdens het interviewen.

4.6 Resultaten van het proefonderzoek

De kwalitatieve methode verschaft geen standaardrecept voor de analyse van de gegevens. Eerst is gekeken naar de betekenissen die de respondenten toekenden aan natuur en landschap en hun omgaan daarmee. Vervolgens zijn hun motieven geanalyseerd, daarna de reacties op de maatschappelijke functies en de sleutelprincipes van het concept van landschapsbeheer, en ten slotte de redenen die werden aangevoerd voor het al dan niet leveren van een bijdrage aan het concept.

Evaluatie van de gevolgde methode en analyse van de informatie leverden de volgende conclusies op:

- het opstellen van een lijst met agrariërs via DBL-functionarissen en sleutelpersonen uit de streek (bijvoorbeeld een agrarisch lid van de ruilverkavelingscommissie, voorzitter of secretaris van plaatselijke afdelingen van standsorganisaties) is een efficiënte werkwijze. Wel moet nog beter de spreiding van respondenten over de verschillende selectiecriteria in acht worden genomen. Er kwamen relatief veel "vergaderboeren" en weinig boeren met een afwijkende bedrijfsvoering op de lijst voor;
- de indelingen in mogelijke typen boeren op basis van analyse van de informatie moeten in het hoofdonderzoek niet speculatief tot stand komen. Ze komen namelijk niet "zomaar uit het empirische materiaal naar boven drijven". De contrasten tussen de respondenten bleken daarvoor te gering en een aantal elementen van het concept had althans in dit gebied voor de agrariërs geringe betekenis;
- om een goed idee te krijgen van de betekenis die de respondent toekent aan de onderwerpen van het gesprek, moet nog meer worden doorgevraagd naar "harde" feiten en ervaringen met die verschijnselen. Meer informatie kunnen we verkrijgen door aanvullende technieken te gebruiken, zoals observatie in het kader van een rondgang over het bedrijf. Daarnaast door meer naar achtergronden te vragen van de bedrijfsopzet en bedrijfsvoering;
- er moet worden gestreefd naar een nog preciezere formulering van de vragen. Er moeten enkele streekspecifieke vragen aan de vragenlijst worden toegevoegd. De elementen van het concept en achtergronden daarvan kunnen beter tot hun recht komen door een groter aantal vragen daarover te formuleren. Over mogelijke invloeden kunnen afzonderlijke vragen worden gesteld, zoals over de rol van het gezin;
- enkele concrete maatregelen in het kader van de dagelijkse bedrijfsvoering met een gunstig effect op het beheer van natuur en

landschap hoeven in de definitieve vragenlijst niet terug te komen. Een voorbeeld is het gebruik van bredere banden om structuurbederf te voorkomen. Dit was voor de meesten geen probleem omdat dit wordt gezien als gunstig voor de opbrengsten van het gewas. Het zorgvuldiger strooien van kunstmest bij slootranden en bermen was vanzelfsprekend, omdat kunstmestverspilling geld kost. Ook een vraag over het gebruik van een wildredder aan de trekker leverde weinig op; steeds was de reactie dat men er weinig bezwaar tegen had als hij betaald zou worden en niet hinderlijk is bij het werk. Over dergelijke onderwerpen waren de respondenten snel uitgepraat;

- het proefgebied kan één van de gebieden in het hoofdonderzoek zijn indien aanvullende gesprekken op basis van de definitieve vragenlijst worden gehouden.

5 HOOFDONDERZOEK

5.1 Opzet van het veldonderzoek

5.1.1 De keuze van de gebieden

Nederland kent een aanzienlijke verscheidenheid aan waardevolle agrarische cultuurlandschappen. In het kader van het COAL-onderzoek hebben Stortelder en Baaijens (1983) een kaart met landschapstypen samengesteld die als basis voor de keuze van de gebieden heeft gediend. Bij de selectie is rekening gehouden met de beperkte onderzoekcapaciteit (één gebied per onderzoeker, maximaal vijf gebieden) en met de voorwaarde dat de uitkomsten representatief zijn voor de belangrijkste waardevolle landschapstypen in Nederland. Op grond hiervan is gekozen voor landschapstypen van de zand- en veenweidegebieden. Te zamen beslaan zij het grootste deel van het landelijk gebied in Nederland. De landschappen van het zeekleigebied en van het rivierengebied, alsmede van Zuid-Limburg, vielen af.

Binnen deze typen is telkens gekozen voor een "doorsneegebied". In dergelijke gebieden staat de landbouw niet bloot aan extreme beperkingen, maar heeft deze wel te maken met natuur- en landschapswaarden. Het gaat daarom om gebieden die naar verwachting zowel maatschappelijk als ecologisch kansrijk zijn. Verder moet onderzoek in deze gebieden beleidsmatig interessant zijn. Daarom is bij de selectie rekening gehouden met het stadium van uitvoering van het Relatienotabeleid en landinrichtingsprojecten. In de praktijk betekende dit dat de gebieden deel uitmaken van Grote Landschapseenheden (GLE's). De GLE's op het Drents Plateau hadden echter zoveel nadelen (veel onderzoek, polarisatie), dat is uitgeweken naar een ander gebied dat eveneens representatief is voor het esdorpenlandschap.

Bij de concrete omgrenzing van deze gebieden binnen de landschapstypen hebben de nabijheid van (potentiële) Relatienotagebieden en adviezen van DBL en de Landinrichtingsdienst een rol gespeeld. Dit heeft geresulteerd in de volgende gebieden:

1 Drents plateau met esdorpen: het landinrichtingsgebied Mars-en Westerstroom
2 Oostelijke zandgronden met hoevenlandschap: gebied tussen Bathmen, Heeten en Wesepe (Salland)
3 Noord-Brabants dekzandgebied: landinrichtingsgebied St.Oedenrode
4 Westelijke veenweidegebieden: landinrichtingsgebied Driebruggen (Zuid-Holland)
5 Noordelijke veenweidegebieden: landinrichtingsgebied Wymbritseradeel, exclusief het noordelijk deel (Friesland).

Bijlage 6 geeft de lokatie van de gebieden op de landschapskaart aan. In de gebiedsrapportages zijn kaarten met de exacte gebiedsbegrenzingen opgenomen. Tevens komt in de gebiedsrapportages een beschrijving van de landschappen voor en een schets van de sociaal-economische ontwikkeling van de streek.

5.1.2 De keuze van de respondenten

Bij de keuze van potentiële respondenten is gelet op de verscheidenheid van grondgebonden bedrijfstypen in het gebied. In de meeste gebieden is melkveehouderij de belangrijkste bedrijfstak. Verder is onder de respondenten gezorgd voor spreiding in leeftijd (tot 35 jaar, 35-50 jaar, ouder dan 50 jaar), bedrijfsgrootte (afhankelijk van het gebied een indeling in grote, middelgrote en kleine bedrijven) en opvolgingssituatie (wel of geen opvolger). Nevenbedrijven, bedrijven zonder grondgebonden produktie als hoofdtak en bedrijven zonder voldoende levensvatbaarheid werden uitgesloten.

Adressen van bedrijven zijn verzameld in voorbereidende gesprekken, waarvoor streekkenners, veelal voorzitters van plaatselijke afdelingen van standsorganisaties en/of leden van een landinrichtingscommissie, werden uitgenodigd. De lijst met adressen werd aangevuld en gecontroleerd door een medewerker van DBL. Bij de keuze van de 15 respondenten is gelet op een goede spreiding over het gebied en spreiding naar eigendom/pacht. In de praktijk was het binnen de gekozen gebieden moeilijk om bedrijven met een bijzondere bedrijfsvoering, bijvoorbeeld zeer extensief, alternatief of met veel nevenactiviteiten, te vinden.

5.1.3 De vragenlijst

Er is in alle gebieden gebruik gemaakt van een gestandaardiseerde vragenlijst. Op die lijst staan veel vaste onderwerpen, waarbij vier blokken met vragen zijn onderscheiden:

1 Eerst kwam de beeldvorming van natuur en landschap aan de orde, de veranderingen daarin, hoe men met natuur en landschap op het bedrijf te maken heeft, welke meningen en redenen men voor het omgaan met natuur en landschap aanvoert.
2 In het tweede blok stond het concept van landschapsbeheer centraal: de maatschappelijke functies en de sleutelprincipes. Ook werd hier de vraag gesteld wie invloed uitoefent op de besluitvorming rond de bedrijfsvoering. Steeds werd specifiek gevraagd naar de rol van de overheid, naar willen en kunnen aanpassen en naar motieven.
3 Enkele concrete voorbeelden van landschapsbeheer, zoals een beheer- of onderhoudsovereenkomst, biologische produktie en een premie op zeldzame dier- of plantesoorten zijn eveneens aan de respondenten

voorgelegd. Daarbij zijn de vragen per gebied zodanig geformuleerd dat zij aansluiten bij de specifieke waardevolle kenmerken van het gebied. Bijvoorbeeld weidevogels en beheer van rietkragen in het Friese gebied, beplanting in wegbermen (populieren) in het Noordbrabantse gebied.

4 Aan het eind van het interview zijn concrete vragen gesteld over de bedrijfsopzet en bedrijfsvoering, over persoons- en huishoudenskenmerken en het beheer van de cultuurgrond. Aandacht werd besteed aan de mate van verandering (dynamiek) in deze aspecten en het toekomstperspectief van het bedrijf.

Het bezoek aan de respondent werd afgesloten met of voorafgegaan door een korte rondleiding over het bedrijf. De indrukken tijdens het bezoek werden afzonderlijk genoteerd in de vorm van enkele observatiegegevens. Het interview (de eerste drie blokken) werd op de band opgenomen. De achtergrondgegevens en indrukken tijdens interview en rondleiding werden op een bijlage van de vragenlijst genoteerd. Als voorbeeld is in bijlage 7 de vragenlijst voor het Drentse gebied opgenomen.

De gesprekken vonden in april en mei 1987 plaats, het herhalingsbezoek in Noord-Brabant in september 1987. De bezoeken namen tussen de twee en vier uur in beslag. In veel gevallen waren bij het gesprek naast het bedrijfshoofd ook één of meer leden van het gezin aanwezig: vaak de echtgenote van het bedrijfshoofd, in voorkomende gevallen ook de bedrijfsopvolger.

5.1.4 De verwerking van het materiaal

De verzameling van gegevens met behulp van diepte-interviews heeft voor- en nadelen. Voordeel is, dat de respondent steeds de mogelijkheid heeft aspecten aan de orde te stellen die voor hem of haar belangrijk zijn. De interviewer kan op zijn beurt door middel van doorvragen achtergronden op het spoor komen die bij een gesloten vragenlijst verborgen zouden blijven. Nadeel is, dat de onderzoeker niet vooraf alle gegevens in variabelen kan vastleggen. Daardoor lenen de gegevens zich slecht voor gestandaardiseerde analysemethoden en -technieken. Om dit nadeel gedeeltelijk op te vangen is gebruik gemaakt van een door de computer ondersteunde methode van gegevensverwerking. Het betreft een programma in dBASE III (Textgrip), dat is ontwikkeld door het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen in Nijmegen. Het programma is door de projectgroep verder verbeterd en aangepast aan het specifieke doel van het project (het opstellen van een typologie van agrariërs).

Eerst is de complete interviewtekst opgeknipt in homogene passages, dat wil zeggen in stukken tekst die over één onderwerp gaan. Aan de passages kunnen trefwoorden worden toegekend terwijl bij een grote omvang van de passages de inhoud ervan tevens in een kenschets kan worden samengevat.

De passages zijn gekoppeld aan het nummer van de respondent.

Het identificeren, benoemen en toewijzen van onderwerpen (topics), trefwoorden en kenschetsen aan de passages is moeilijk. Deze steunt op een interpretatie van de onderzoeker, maar deze interpretatie dient steeds correct en zorgvuldig te geschieden. Tijdens het interview brengt de agrariër van alles ter sprake. De onderzoeker moet bij de verwerking en analyse van het materiaal steeds de relevantie van de informatie in het oog houden. Er zijn passages met informatie over een concreet onderwerp, er is (achtergrond)informatie die zijdelings verband houdt met de aan de orde gestelde onderwerpen, en er zijn passages die (ogenschijnlijk) over iets geheel anders gaan dan de onderwerpen van het gesprek. De laatste categorie blijft beschikbaar voor analyse door er de topic "anders" aan toe te kennen. Door triangulatie (wederzijdse beoordeling van toekenningen) heeft de projectgroep aan de hand van een inventarisatie van gevonden onderwerpen een lijst van topics voor het gehele bestand samengesteld. Deze zijn per blok en per vraag geordend. Per topic zijn ook de trefwoorden vastgelegd. Aanhangsel 8 geeft een overzicht van de vele (65!) topics die de onderzoekers als leidraad voor de analyse van het materiaal hebben onderscheiden.

Het resultaat is een breed en compleet bestand van uitspraken van agrariërs uit verschillende streken van het land, geordend per onderwerp en gemakkelijk toegankelijk via verschillende ingangen. Naar wens kunnen alle in de interviews voorkomende passages worden uitgedraaid naar respondentnummer, topic of trefwoord. Zie aanhangsel 9 voor een voorbeeld van een uitdraai van passages. Deze eigenschappen maken het materiaal zeer geschikt voor analyse voor uiteenlopende doeleinden.

5.2 Analyse van het materiaal

5.2.1 Opzet van de analyse

De interviews hebben een schat aan informatie opgeleverd. De inhoud ervan werd ook voor de onderzoekers pas duidelijk nadat de interviews waren afgenomen. Bij de verwerking is reeds structuur in deze informatie aangebracht door na kennisname van de uitgetypte tekst een lijst met topics samen te stellen, aan de hand waarvan de eigenlijke analyse kan plaatsvinden. Doel van de analyse is een indeling van agrariërs (een typologie) naar de wijze waarop deze agrariërs, in het kader van hun bedrijfsvoering, een bijdrage willen en kunnen leveren aan het beheer van een waardevol agrarisch cultuurlandschap (zie hoofdstuk 1).

Het principe van een typologieconstructie is eenvoudig:
1 bestudeer bij iedere respondent de samenhang van uitspraken die hij

over een onderwerp heeft gedaan;
2 vergelijk vervolgens de respondenten onderling naar deze samenhang van uitspraken;
3 groepeer de respondenten naar overeenkomsten in de samenhang van uitspraken;
4 benoem de gevonden groepen. We kunnen een groep een type noemen als deze zich duidelijk onderscheidt van andere groepen;
5 beschrijf elk type aan de hand van kengetallen en andere gegevens inzake landschapsbeheer.

Het principe is eenvoudig, de praktijk gecompliceerd. Daarvoor zijn drie oorzaken aan te wijzen:
a het project omvat vijf gebieden waarvoor verscheidene onderzoekers zijn ingeschakeld;
b het materiaal is zeer omvangrijk en heterogeen;
c een typologie vereist een eenduidige interpretatie van het materiaal en eenduidige criteria voor de indeling in groepen.

Ad a.
Bij een onderzoek met verscheidene onderzoekers ontkomt men niet aan eisen van controleerbaarheid en overdraagbaarheid van gegevens en methoden. De vijf gebieden moeten volgens een gestandaardiseerde methode geanalyseerd worden, zodat ze later onderling vergeleken kunnen worden. Eventueel moet het werk van de ene onderzoeker door een andere onderzoeker overgenomen kunnen worden. Het gaat om een analysemethode die de projectgroep zelf moet ontwikkelen. De computer wordt daarbij ingeschakeld als hulpmiddel.

Ad b.
In de opbouw van de vragenlijst is al de omvang en heterogeniteit van de informatie zichtbaar. Kennisname van de inhoud van de gesprekken bevestigde de grote verscheidenheid van informatie die voor analyse in aanmerking komt. Besloten is om de analyse hanteerbaar en overzichtelijk te houden door de informatie in blokken te verdelen en daarin een bepaalde volgorde aan te houden.

Ad c.
Een interpretatie die geldig en betrouwbaar is, kan via twee wegen plaatsvinden:
- we kiezen een formele theorie die aangeeft welke wetenschappelijke categorieën er in de informatie aanwezig zijn en in welke relatie tot elkaar. De categorieën worden dus afgeleid uit een beschikbaar theoretisch model (de deductieve benadering);
- we benaderen tamelijk onbevooroordeeld maar systematisch het empirisch materiaal en reduceren en abstraheren dit materiaal tot wetenschappelijke categorieën (de inductieve benadering). De onderzoekers laten zich hierbij leiden door de vraagstelling en maken gebruik van hun inzichten en kennis over het onderwerp.

In het project is uiteindelijk gekozen voor de inductieve benadering. Enerzijds om de rijkdom van het verkregen materiaal ten volle te benutten, anderzijds omdat een adequate theorie die ook nog voor het projectdoel operationeel is, niet beschikbaar is.

5.2.2 Het analyseproces

Alle informatie is beschikbaar in de vorm van interviewpassages die op vele manieren zijn te clusteren naar respondent, onderwerp en trefwoorden. De passages met topics en trefwoorden zijn opgeslagen in de computer en zijn te beschouwen als een eerste "vertaling" van informatie over de alledaagse werkelijkheid in categorieën op wetenschappelijk niveau. Nu moet het onderzoek worden gericht op de samenhangen tussen deze categorieën; samenhangen die uiteindelijk moeten leiden tot een indeling van agrariërs.
Het aantal categorieën is zeer groot (65 topics, waarvan een aantal zo heterogeen is dat daarbinnen sub-onderwerpen moesten worden onderscheiden) en daarom geschiedde de analyse van samenhangen op getrapte wijze. Bepaalde categorieën zijn bij elkaar gezet in één stap en andere categorieën in een volgende stap. Elke stap met de daarin voorkomende informatie leidt tot een poging om de agrariërs in te delen; de gevonden indeling berust dus steeds op een deel van het beschikbare materiaal. Een gevonden indeling wordt steeds vergeleken met de indeling uit de voorgaande stap. Steeds is de vraag hoe de vorige indeling verandert op grond van de aanvullende informatie uit de volgende stap. Zijn alle stappen van de analyse uitgevoerd, dan is het volledige materiaal gebruikt en is een totaalbeeld mogelijk.

De onderzoekers bouwen als het ware zelf de typen op; het gaat in dit project om zogenaamde geconstrueerde typen. Cruciaal in het analyseproces is de keuze van categorieën die in een stap naar onderlinge samenhang worden bestudeerd. Verder is zeer belangrijk welke stappen er worden onderscheiden en in welke volgorde.

1 De eerste stap
Het vertrekpunt van de kwalitatieve methode is de zelf omschreven situatie van de agrariërs en hun eigen interpretatie van natuur en landschap daarbinnen. De categorieën met betrekking tot deze werkelijkheid zijn dan ook in de eerste stap van het analyseproces bijeengebracht. Deze stap gaat over "omgaan met natuur en landschap". Er is informatie beschikbaar over: de eigen definitie van natuur en landschap, hoe men omgaat met dieren (inclusief weidevogels), landschapselementen, perceelsranden, erf en met de cultuurgrond. Daarnaast zijn de opvattingen en de redenen voor het omgaan met deze aspecten van landschapsbeheer in de analyse meegenomen.

Op basis van deze informatie is voor elk gebied een indeling van de 15 respondenten gemaakt, die een *typologie in-eerste-instantie* wordt genoemd. Van elk type wordt een beschrijving gegeven van de wijze van omgaan met natuur en landschap (en hun cultuurgrond) en ook wordt de variatie binnen de gevonden typen agrariërs bekeken.

2 De tweede stap
Deze stap omvat alle categorieën met informatie over bijdragen aan het concept van het beheer van waardevolle landschappen (de reacties op de maatschappelijke functies, de sleutelprincipes en de concrete voorbeelden van landschapsbeheer). Voor deze stap in het analyseproces is onder meer informatie beschikbaar over: beeldvorming van mogelijke bijdragen aan de onderscheiden maatschappelijke functies op het eigen bedrijf (aan welke bijdrage denkt men), wil en kan men het bedrijf aanpassen voor een bijdrage, meningen en redenen over de concrete vormen van beheer en de sleutelprincipes.

Dit blok met aanvullende informatie levert een *gepreciseerde typologie* op. Elke gevonden groep of type kenmerkt zich door een bepaald perspectief op aanpassing in termen van een mogelijke bijdrage aan het concept van landschapsbeheer. Dit perspectief wordt telkens beknopt geschetst.

3 De derde stap
Het onderzoek moet een toepassingsgericht karakter hebben. Dit heeft geleid tot het onderscheiden van een derde stap, waarin de door de respondenten genoemde motieven en invloeden centraal staan. Deze stap is voor beleidsvorming uitermate belangrijk: men vindt daarin de aangrijpingspunten voor beïnvloeding van het handelen van de agrariërs. De analyse van de genoemde redenen en invloeden in onderlinge samenhang leidt tot een nieuwe indeling van de 15 respondenten. Uit de indeling is de specifieke samenhang van omstandigheden af te lezen waaronder agrariërs naar eigen zeggen aanpassing aan het concept van landschapsbeheer afwijzen of aanvaarden. De overheid kan daar met gerichte maatregelen op inspelen. De derde stap levert daarom een *instrumentele typologie* op.

4 De vierde stap
De feitelijke gegevens over de bedrijfsvoering en bedrijfsopzet te zamen met meer algemene, nog niet eerder geanalyseerde informatie leveren in aanvulling op voorgaande stappen een *beschrijving* van de gevonden typen of groepen op.

Aan het slot van de analyse is in beginsel alle informatie uit de interviews gebruikt, maar in een gereduceerde en geabstraheerde, dat wil zeggen "wetenschappelijke" vorm en is een complete beschrijving van de typen beschikbaar.

5.2.3 Ervaringen met de analyse

Met bovengenoemd analysemodel zijn de onderzoekers met het materiaal voor hun gebied aan de slag gegaan. De resultaten van de analyse zijn in hoofdstuk 5.3 samengevat. Hier komen enkele ervaringen met de toepassing van het model aan de orde.

Een probleem in de eerste stap (hoe gaan agrariërs om met natuur en landschap) was dat de respondenten allen een bepaald doel bij het gebruik en beheer van hun grond voor ogen stond, namelijk veel produktie halen, terwijl de omstandigheden om dat doel te bereiken voor elk bedrijf verschilden. Over deze omstandigheden werden door de respondenten wel mededelingen gedaan, maar deze waren te verbrokkeld om er een indeling op te baseren. De indeling bij de typologie in-eerste-instantie lag daardoor sterk op het niveau van opvattingen en redenen voor het omgaan met natuur en landschap op hun bedrijf. Op dat niveau bleken er in geen enkel gebied sterk contrasterende typen te zijn, maar één dominant type en meestal een enkele uitzondering op dit type. Het dominante type stelt produktie in een verzorgd landschap voorop, in de bedrijfsopzet zit weinig marge voor andere doelstellingen. Natuur en landschap zijn een bijprodukt van het agrarisch gebruik en beheer van de grond. De mate van betrokkenheid bij natuur en landschap verschilde wel tussen de gebieden. Ook was er variatie binnen het dominante type naar methoden van bedrijfsvoering en inzet van technische middelen. Dergelijke verschillen in bedrijfsvoering werken door in de kwaliteit van natuur en landschap, maar de respondenten zien het beheer ervan betrekkelijk los van de bedrijfsvoering. Beheer als aparte "hobby" is geen uitzondering, maar er zijn ook agrariërs die er onverschillig tegenover staan. Het is steeds ondergeschikt aan de produktiedoelstelling.

De analyse in de tweede stap (de reacties op het concept van landschapsbeheer) was gecompliceerd door de vele aspecten die in het concept waren opgenomen. De projectgroep moest daarom prioriteiten stellen. Besloten is de indeling van de respondenten in deze stap te concentreren op de bereidheid om het bedrijf aan te passen aan de vier maatschappelijke functies en op de beeldvorming van de te leveren bijdrage. De sleutelprincipes en concrete vormen van landschapsbeheer werden verschoven naar de volgende stap, met uitzondering van de uitspraken over biologische produkten die in beide stappen geanalyseerd zijn.

Als hulpmiddel voor een indeling is gebruik gemaakt van het onderscheid tussen willen en kunnen aanpassen. Inderdaad kunnen er verschillen zijn tussen "bespreekbaarheid" en "inpasbaarheid", maar de reactie kan ook oppervlakkig of dubbelzinnig blijven. In de praktijk betekende dit soms een moeilijke interpretatie van een reactie ("ik heb geen tijd") en een arbitraire keuze bij de vraag tot welke groep een respondent moet worden gerekend. Indelingen in dichotome schema's van willen en kunnen doen weinig recht aan de worsteling die de respondenten zelf kunnen ervaren

met een standpuntbepaling.

Niet bij elke functie waren er even concrete beelden van mogelijke bijdragen en aanpassingen van het bedrijf. Er worden vaak de nodige slagen om de arm gehouden, men verpakt standpunten in mitsen en maren. De ene functie heeft meer betekenis dan de andere en er zijn op dit punt ook gebiedsverschillen. In het algemeen viel de "creativiteit" van de respondenten nogal tegen en moesten de interviewers met voorbeelden komen. De reacties getuigen vaak van een pragmatische en praktische instelling. Pragmatisch in de zin van: wat niet is, is niet zo belangrijk; eigen ervaringen en observaties zijn belangrijk. Praktisch in de zin van: wat zijn de voor- en nadelen; aanpassing is bespreekbaar, maar je creëert gelijk problemen die om een oplossing vragen. De gevonden verschillen tussen de respondenten sloten niet "naadloos" aan bij de gevonden indeling in typen agrariërs uit de voorgaande stap.

Bij de derde stap bestond het probleem uit de heterogeniteit van het materiaal. Besloten werd de typologie in deze stap te richten op de structuur van de motieven die werden genoemd. Deze motievenstructuur werd het basiscriterium voor de indeling. De overige elementen van het concept (de sleutelprincipes en concrete vormen van beheer) en de invloeden op de bedrijfsvoering die de respondenten noemden, werden vervolgens stuk voor stuk gerelateerd aan de eerder gevonden indeling. Het ging in de derde stap om een instrumentele typologie. Daarom is de analyse in dit geval gevolgd door aanbevelingen per gevonden groep.

In de vierde stap (de beschrijvende typologie) bestond de informatie uit achtergrondgegevens over het huishouden, de produktie en het bedrijf. De relatie tussen deze kenmerken en de indeling in groepen op basis van voorgaande stappen stond centraal. De sterkte van deze relatie bleek per gebied uiteen te lopen en ook de inhoud ervan (welke kenmerken van het bedrijf en de persoon).

5.3 Samenvatting van de resultaten

De bevindingen van de gebiedsstudies zullen hier met elkaar worden vergeleken, waarbij steeds een vraag centraal staat.

1 *Wat verstaan de agrariërs onder natuur en landschap?*

De agrariërs praten veel over de "natuur", maar hebben moeite er een definitie van te geven. De gegeven omschrijvingen stemmen in hun globaliteit veel met elkaar overeen. Natuur is "alles wat groeit en bloeit", "wat uit zichzelf groeit", "wat in het landschap leeft" of "het leven dat er in zit".
Hierin komt naar voren, dat de natuur van alles kan zijn met als voornaamste kenmerk dat er "leven" in zit. De natuur heeft een eigen

dynamiek, een eigen kracht die buiten de mens om bestaat.

Het landschap wordt soms breed, dan weer beperkt omschreven. In de meeste gebieden wordt de specifieke invloed van de streek, het streekeigene vaak genoemd: "een idee dat er in zit"; het gaat vaak ook om "hun" landschap dat niet zelden één van de mooiste gebieden van Nederland wordt genoemd. Het is de omgeving van de mens, het eigen bedrijf maakt er wel deel van uit maar niet de persoon zelf. Verder gaat het om het visuele beeld van de ruimte, "alles wat men ziet", een totaliteit waarin sprake is van afwisseling en ordening. Voor veel agrariërs moet het landschap verzorgd zijn, netjes. Een ander, niet-verzorgd landschap kan men zich ook voorstellen, maar dan is het snel natuur en minder interessant.

Natuur en landschap zijn moeilijk te scheiden begrippen. Het is verantwoord om in dit onderzoek natuur en landschap gezamenlijk te behandelen.

2 *Waar bestaat het omgaan met natuur en landschap uit?*

Tijdens het interview zijn verscheidene verschijnselen in verband met het omgaan met natuur en landschap aan de orde gekomen. Op basis van het verkregen materiaal uit de interviews zijn thema's onderscheiden: dieren, landschapselementen, perceelsranden, erf en land.

Het aantal passages in het interview kan men zien als een graadmeter voor het belang dat men in een verschijnsel ziet. Praten over natuur en landschap blijkt dan vaak praten over land te zijn, dat wil zeggen de eigen cultuurgrond en alles wat er bij hoort. "Dieren" horen er zeker ook bij. In het Friese en Drentse gebied kwamen de weidevogels, hazen e.d. in het gesprek zelfs op de eerste plaats. In het Noordbrabantse gebied werd opvallend weinig over weidevogels of wild gepraat. Landschapselementen (bosjes, natuurterreintjes, houtwallen) waren een goede derde, behalve in het Friese gebied. Daar komen ze ook minder vaak voor. Land is een omvangrijke categorie en daarom is deze verder uitgesplitst naar de wijze van omgaan: bemesten, spuiten, verbeteren, bewerking.

Voor elke vaak genoemde categorie is nagegaan of de agrariërs onderling verschillen naar beeldvorming (welke inhoud geeft men aan een categorie en hoe gaat men er mee om), naar meningen en redenen van omgaan. In tabel 1 staat een overzicht van de gevonden verschillen. Er zijn soms veel en soms weinig verschillen, zowel binnen als tussen gebieden. Plaatselijke omstandigheden en een praktische oriëntatie van de agrariërs vormen meestal de achtergrond van deze verschillen. Men houdt rekening met vogels omdat ze er zijn, beplanting wordt getolereerd zolang dit niet in de weg staat en geen "schade" aan de produktie oplevert, perceelsranden zijn deel van de percelen en worden dus als gras behandeld, gebruik en bemesting van land hangen af van bedrijfsvoering en bedrijfstype en van de kwaliteit van bodem en de waterhuishouding etc. Iedere agrariër drukt

Tabel 1 Indelingen naar categorieen omgaan met natuur en landschap.

		Driebruggen	Friesland	Noordbrabant	Drenthe	Salland
1	dieren	men neemt geen speciale maatregelen 2x zeer positieve houding 1x zeer negatief	10x basisgedrag: vogels sparen, ze worden gewaardeerd 4x extra tijd en bedrijfsvoering op afstemmen 1x alle kans geven	geen belangrijk onderwerp	7x geen speciale zorg 6x speciale maatregelen (nesten maken, van binnen naar buiten maaien) 2x ook ten koste van bedrijfs-resultaat	5x incidenteel aandacht 7x aandacht en moeite 3x veel moeite en investeringen
2	land-schaps-elementen	men staat er vriendelijk tegenover; op eigen grond liever kwijt	men "gaat niet om met deze categorie"	13x men kan niet met allebei (land en landschaps-elementen) omgaan 2x allebei kan wel	5x geen last van 10x last/schade 1x zeer positief	2x (zeer) positief gemotiveerd 4x neutraal 9x nadelen overheersen
3	perceels-randen	geen speciale aandacht 2x met de hand	geen specifieke betekenis 2x met de zeis	als grasland beheerd, moet netjes zijn 2x bewust instensief beheerd	mechanisch onderhoud geen groepen	niet spuiten, zo nodig met zeis maaien
4.1	spuiten	6x nooit of zeer incidenteel 5x pragmatisch 3x regelmatig	5x nooit 10 x incidenteel (waarvan 5x volvelds)	geen grote verschillen: als het nodig is	1x niet 2x regelmatig volvelds rest er tussen in	2x vrijwel nooit 5x regelmatig 8x als nodig is
4.2	bemesten	3x kunstmest is eigenlijk niet goed; ruige mest 2x is noodzaak 5x drijfmest richt geen schade aan 2x dumpen drijfmest kan wel verschillen in stikstofgift	praktische instelling: wat nodig is grote verschillen in stikstofgift	praktijkverva-ringen bepalen mesthoeveelheid daarnaast moet men de drijfmest kwijt	1x geen kunstmest (biologisch-dynamisch) onproblematisch; rond de 400 kg stikstof per ha	veel rond de 400 kg per ha
4.3	gebruik (maaien, weiden)	3x hooien rest is er (met spijt mee gestopt)	allerlei systemen met zomerstalvoedring weer gestopt, liever koeien op het land (betere zode)	12x intensief 3x minder intensief	1x extensief 3x maximaal rest normaal	3x minder intensief 4x zo intensief mogelijk rest ondeuidelijk
4.4	verbeteren	veel land niet geschikt voor verbeteren; wel dempen sloten	8x regelmatig 6x op kleine schaal 1 x niet	2x vrijwel niet 5x zo nu en dan 8x bewust verbeterd	3x niet veel 10 x matig 2x zeer veel	5x geen 10x wel

een persoonlijk stempel op zijn grond, maar dit resulteert niet in contrasterende groepen.

3 *Welke typen agrariërs zijn er op grond van hun omgang met natuur en landschap?*

Om van typen te spreken moet worden voldaan aan een aantal eisen. Ze moeten gebaseerd zijn op aspecten van omgaan die voor de betrokkenen betekenis hebben; niet ieder aspect voldoet daar in gelijke mate aan. Ondanks de nadruk op natuur en landschap blijken de boeren in het gesprek veel te praten over hun omgaan met land. Er moet verder samenhang zijn tussen omgaan, meningen en redenen voor het omgaan. Deze samenhang is niet altijd aanwezig of slechts in geringe mate. Verder moet die samenhang min of meer terugkeren in alle aspecten die de boeren noemen.

Deze stringente eisen zijn een waarborg voor een indeling die ook werkelijk op essentiële verschillen berust. Passen we deze hoge eisen toe, dan kan in geen enkel gebied gesproken worden van meerdere typen agrariërs. Het bleek steeds te gaan om één type agrariër (in sommige gebieden besloten de onderzoekers dit type te benoemen als "standaard-boer") en een enkele individuele uitzondering die in vier van de vijf gebieden voorkomt. Zowel de dominante typen in alle gebieden als de uitzonderingen hebben veel met elkaar gemeen, maar ze hebben ook streekspecifieke kenmerken. Er zijn dus min of meer "streekspecifieke standaardboeren".

De dominante typen

Veel agrariërs zeggen het verschillend maar bedoelen hetzelfde. Volgen we hun formuleringen dan ontstaat het volgende beeld. Het dominante type in Driebruggen vindt alles wat "nut" heeft tot zijn bedrijf behoren. Van de rest van natuur en landschap trekt hij zich iets aan, voor zover dat "menselijk" of "gewoon" is. Of omdat het een hobby is. Hij stelt prijs op goed onderhouden, dus niet verwilderd grasland en enige "aankleding" van het landschap is ook gewenst. Zijn streven is een optimale bedrijfsvoering. De rest moet zich aanpassen of, als er geen relatie is, kan natuur en landschap zo blijven (vogels, beplanting). Het standaardtype kent varianten naar moderne of ouderwetse bedrijfsvoering en naar betrokkenheid met natuur en landschap als hobby.

Het dominante type in het Friese gebied onderkent de betekenis van vooral de weidevogels op het land, maar het streven is gericht op de produktie van melk en ruwvoer. Het Friese landschap is mooi, met glad en groen weiland, en lekker gras. Er zijn plantesoorten verdwenen, want die leveren niets op. De aanwezigheid van dieren (vogels) is vanzelfsprekend. Ze horen er bij. De modernisering van het bedrijf kan er echter niet voor stopgezet worden. De variatie binnen het type komt tot uitdrukking in de mate van verbetering en het intensieve of extensieve gebruik van het land.

Het dominante type in het Noordbrabantse gebied wil economisch produceren, de grond is "duur". De natuur past zich wel aan de produktie aan. De beplanting mag geen schade of overlast voor de produktie opleveren. Het boerenbelang staat centraal, de stadsmensen hebben de natuur. Het landschap moet landelijk blijven, dus met enige afwisseling en aankleding. Het moet fatsoenlijk onderhouden worden, het gras moet goed groeien. Binnen het type zijn nuances naar de mate van omgaan met de aspecten van natuur en landschap, maar het pragmatisme overheerst.

Het "standaardtype" in het Drentse gebied stelt het agrarische gebruik van het land centraal. Bomen en dieren (vogels, wild) zijn een gewilde "aankleding". Versterken van natuur- en landschapswaarden moet echter elders plaats hebben, bijvoorbeeld op minder geschikte grond. De boer heeft zijn cultuurgrond, de anderen mogen doen wat zij willen met de grond die de boer uit handen geeft. Een mooi landschap is handig, een lelijk landschap is onhandig. Beplanting wordt beoordeeld naar de mate waarin men er last van heeft en moet op basis daarvan onderhouden worden of eventueel weggehaald. Dieren die niet schadelijk zijn, worden beschermd. De variatie binnen dit type ligt bij de mate waarin men actief of passief omgaat met natuur en landschap.

De "standaardboer" in het Overijsselse gebied is geneigd dieren (vogels, wild) te sparen, want ze horen erbij. Hij wil daar moeite voor doen en dit combineren met optimale agrarische produktie. Hij voelt zich erbij betrokken. Beplanting is mooi, maar geeft ook schade. Salland is één van de mooiste streken van het land, er is veel afwisseling. De variatie binnen dit type bestaat uit de mate van betrokkenheid bij natuur en landschap (ervan genieten) en de mate waarin men ernaar streeft de produktie op het land te maximaliseren.

De uitzonderingen

In Driebruggen is geen uitzondering gevonden. In het Friese gebied is een ondernemer die op een veebedrijf de melkproduktie combineert met het beheer van zijn land voor natuur en landschap. Zijn manier van boeren (extensief, veel hooien) vindt hij de beste garantie voor een rijkdom aan grassoorten, bloemen, vogels, dieren. Ook zijn vee is gezond. Hij vindt het rechte en gladde niet mooi, veel te duur en kunstgrepen nergens voor nodig. Landschapsbeheer (en een mini-camping) maken zijn bestaan alleen maar aantrekkelijker. In het Noordbrabantse gebied is een kleine boer die zijn bedrijfsvoering ambachtelijk en kleinschalig heeft gehouden. De natuur en het landschap hebben bij hem meer kans zegt hij. In het Drentse gebied is een jonge ondernemer van niet-agrarische afkomst, die op een terrein van Natuurmonumenten op biologisch-dynamische wijze landbouw bedrijft (het heide-potstalsysteem). Low input en variatie zijn uitgangspunten, natuur en landschap zijn een geïntegreerd onderdeel van de bedrijfsvoering. In het Sallandse gebied is een landschapsbewuste boer die zijn bedrijfsvoering beziet vanuit de effecten op het landschap. Het is niet goed voor de natuur en het landschap om het evenwicht tussen de

hoeveelheid grond en de hoeveelheid vee te verstoren. Intensivering en schaalvergroting leiden tot vervlakking. De schakering die voor het Sallandse landschap zo typerend is, zal daardoor verdwijnen. Hij heeft een sterk historisch bewustzijn, de meeste boeren hebben naar zijn mening alleen oog voor de bedrijfseconomische kant van het bedrijf.

4 *Welke bereidheid is er om de agrarische produktie aan te passen?*

Een duurzame agrarische produktie is een belangrijk onderdeel van het concept voor natuur- en landschapsbeheer. Het gaat om één van de vier maatschappelijke functies van een waardevol agrarisch cultuurlandschap (zie hoofdstuk 3 voor een uitvoerige toelichting). Duurzame produktie wordt in het concept opgevat als een produktie die de kwaliteit van het produktiemilieu ook in de toekomst veilig stelt. Het is een produktie die minder bedreigend is voor natuur en landschap. De vraag is welke aanpassing dit impliceert voor de huidige produktie.

De agrariërs hebben moeite met het idee dat de huidige produktie belastend is voor milieu, natuur en landschap. Aanpassing van de produktie is wel bespreekbaar maar meestal vanuit andere overwegingen. Velen zien geen dringende aanleiding om daartoe over te gaan. In de eerste plaats ontbreken reële alternatieven voor de huidige praktijk. Dat maakt veel agrariërs voorzichtig en terughoudend. Maar ook ontbreekt de overtuiging dat aanpassing voor henzelf een verbetering is. Er bestaat een negatief beeld van aangepaste landbouw: het betekent ouderwets boeren, een verwildering van de cultuurgrond, een lagere opbrengst. Genoemde mogelijkheden voor aanpassing zijn: zorgvuldiger met machines omgaan (bij het kunstmest strooien, spuiten, sneller onderwerken van drijfmest), mechanische in plaats van chemische onkruidbestrijding, een gevarieerder bouwplan met meer granen, extensievere produktie (minder mest), voorzieningen zoals een wildredder of voerakker voor wild, later maaien, beplanting langs de grotere percelen. Men ziet aan deze mogelijkheden voordelen verbonden (voor het spuiten zou men best een even efficiënt en effectief alternatief willen hebben: het is vies spul), maar de overtuiging en noodzaak van verandering ontbreekt veelal. Men weet waar men aan toe is met de gangbare produktie. Waarom dan veranderen? Aanpassen is misschien goed voor het milieu, maar voor de boer een achteruitgang. Aanpassen zou veel problemen oproepen waarop men niet is voorbereid.

Een kleine meerderheid zegt dan ook niet tot aanpassing over te willen en kunnen gaan, hoewel men dit niet wil uitsluiten in de toekomst. Een ander deel wil onder voorwaarden nu aanpassing overwegen, bijvoorbeeld als er hoge vergoedingen worden gegeven. Slechts enkelen per gebied willen en kunnen hun produktie nu aanpassen of sluiten aanpassing juist categorisch uit. Het is meer een zaak van niet-kunnen dan van niet-willen.

5 *Hoe denkt men over een bijdrage aan het instandhouden van bossen en natuurterreinen?*

Over deze functie van het landschap denkt men positiever dan over aanpassing van de agrarische produktie. In de meeste gebieden wordt nog aan onderhoud van beplanting gedaan en een bijdrage ligt in het verlengde van deze praktijk. Men voelt zich betrokken bij deze functie en het netjes houden is ook in het belang van het bedrijf (geen onkruid en ongedierte). Meestal reageert dan ook slechts een minderheid afwijzend. Velen willen bijdragen op basis van een vergoeding en verder in beperkte mate, namelijk binnen de mogelijkheden van de bedrijfsorganisatie. Maar er zijn ook enkelen die vrijwillig en zonder vergoeding onderhoud willen plegen in perioden dat het op het bedrijf rustig is (winter). In het Drentse gebied is de bereidheid het geringst; daar concentreert men zich liever op het bedrijf. De bereidheid is groter als dit onderhoud op het bedrijf kan plaatshebben. Een stukje bos of een stukje natuurterrein erbij pachten vindt ook in andere gebieden weerklank, mits dit de produktie niet hindert en in te passen is in de bedrijfsopzet.

Andere suggesties zijn het onderhoud van SBB-terreinen en landschapselementen, het inplanten van overhoeken en verlaten stukjes land, beplanting langs wegen (voorpootrecht in de Noordbrabantse Meierij). De tegenstanders vinden dat dit werk meer op de weg ligt van werklozen of boeren met een aflopend bedrijf.

6 *Hoe staat men tegenover een bijdrage aan de recreatiefunctie van het landschap?*

Er zijn aanzienlijke verschillen in bereidheid, die mede zijn terug te voeren op de recreatiefunctie die het gebied nu heeft en ervaringen met recreanten. In het Friese en het Drentse gebied denkt men positief over recreatie (toerisme); daar heerst een traditie van gastvrijheid en vindt men contacten met recreanten meestal wel gezellig. In het Sallandse gebied bestaat een voorzichtig positief beeld, in het Brabantse gebied wordt recreatie geaccepteerd maar van weinig betekenis geacht, in Driebruggen overheersen negatieve ervaringen.

Mogelijke aanpassingen liggen in de sfeer van het kamperen bij de boer, open dagen organiseren voor recreanten (om meer begrip voor het boerenbelang te kweken), een koets met paarden voor rondritten gebruiken, meewerken aan wandelroutes, voorzieningen die gunstig voor recreatie èn landbouw zijn (wegen).

Zelf een bijdrage leveren aan de recreatiefunctie wordt slechts door een minderheid overwogen. Tegen een incidentele bijdrage (een individueel verzoek om te overnachten of iemand een dienst bewijzen, zonder dat hiervoor voorzieningen getroffen hoeven te worden) bestaat geen bezwaar. Maar in gebieden zonder veel recreatie is niet nagedacht over een eigen bijdrage of zijn de nadelen van aanpassing veel groter dan de voordelen.

In de andere gebieden willen meer agrariërs wel een bijdrage leveren, maar kunnen zij die bijdrage meestal niet goed inpassen in de bedrijfsvoering (vooral op het veehouderijbedrijf). Of "het komt er niet van". In acceptatie zijn de twee veenweidegebieden uit het onderzoek in Friesland en Zuid-Holland elkaars tegenpolen.

7 *Hoe denkt men over het versterken van de streekfunctie van het landschap?*

Elkaar helpen is in alle gebieden vroeger min of meer noodzakelijk (bijvoorbeeld in boermarkeverband in Drenthe) of vanzelfsprekend geweest. Maar de agrariërs signaleren dat hun bedrijf steeds onafhankelijker van de streek functioneert. Verder zijn in enkele gebieden de van oudsher aanwezige economische contacten tussen stad en platteland (in Driebruggen is bijvoorbeeld nog vrij veel verkoop aan huis van zuivelprodukten) veranderd in een gespannen verhouding of zelfs polarisatie. In het proces van individualisering onder de agrarische bevolking heeft de streek een andere en meestal meer marginale betekenis gekregen. Een groot probleem blijkt te zijn hoe de versterking van de streekfunctie door agrarische bedrijven in deze tijd een concrete, reële inhoud kan worden gegeven. Onder de agrariërs zijn er die geen behoefte hebben aan een grotere bijdrage aan de streek. Er zijn relatief veel agrariërs die een bijdrage wel bespreekbaar achten. Zij geloven echter niet dat er perspectief in zit nu de zin of het nut van dergelijke bijdragen is weggevallen.
De streekfunctie is in het verleden in elk gebied verschillend geweest. Als daarnaar verwezen wordt lopen dan ook de suggesties voor een grotere bijdrage enigszins uiteen. In Driebruggen denkt men aan het instandhouden van een aantrekkelijk landschap voor de bewoners (erf, boomgaard, koeien in de wei). Verder bestaat de "bijdrage" uit het vermijden van overlast en gaat men zakelijke en sociale contacten niet uit de weg. Men doet er geen moeite voor, goede ideeën zijn welkom. Ook in het Friese gebied noemt men het beheer van het landschap en de mensen niet tot last zijn. Versterking van economische contacten in de streek wordt verwelkomd (verkoop van melk, klusjes verrichten). Elkaar helpen bij nood is zeer vanzelfsprekend en er is een bloeiend verenigingsleven. Maar iedereen moet in beginsel wel zijn eigen zaken opknappen. In het Noordbrabantse gebied is de landbouw een hecht georganiseerde sector; de streek ontleent daaraan zijn betekenis voor de boeren. De contacten met de veelal sterk gegroeide dorpen (met zijn nieuwkomers) zijn minder geworden en enigszins gepolariseerd. Daardoor ligt het accent van een mogelijke bijdrage bij het verzorgen van het landschap met koeien in de wei en bij agrarische contacten. Het gebied in Drenthe heeft nog een agrarisch karakter met sociale controle (het met de boermarke samenhangende esdorp waarin alle boerderijen nog in de bebouwde kom liggen). Onderlinge hulp en samenwerking is niet meer essentieel voor de bedrijfsvoering maar nog wel vanzelfsprekend. Er komt veel grondruil voor ten behoeve van vruchtwisseling en onkruidbestrijding. Het is geen gewoonte om geld te vragen voor kleine diensten, waardoor een grotere commerciële streekfunctie niet veel kans van slagen heeft. In Salland met

zijn kampenlandschap is de individualisering van het boerenbedrijf al eerder op gang gekomen. De streek is nog agrarisch. De streekbinding in het onderzochte gebied (vooral onderlinge samenwerking) wisselt momenteel sterk. Er zijn enkele localistisch ingestelde boeren naast agrariërs die in de toekomst hun privacy - ook naar de streek toe - voorop stellen. Het beeld van een mogelijke bijdrage is in dit gebied onduidelijk.

Al met al staan de agrariërs sceptisch tegenover de realisering van een grotere streekfunctie, omdat zij zelf ervaren dat dit tegen de algemene ontwikkeling naar meer streekonafhankelijke, voor de produktie functionele structuren ingaat. De landbouw heeft zich min of meer verzelfstandigd als een sociaal-economische sector die zich steeds minder aantrekt van streekgrenzen en regionale markten. Men wacht welwillend af of dat anders zou kunnen.

8 *Welke typen agrariërs zijn er, op basis van hun bereidheid tot aanpassing aan de functies van het landschap?*

Ook bij deze vraag zijn hoge eisen gesteld aan een indeling in typen. Er moet consistentie zijn tussen de beeldvorming, de meningen en de gegeven redenen voor een bijdrage, en de functies moeten ook een zinvolle betekenis hebben. De produktiefunctie en de functie van instandhouding van natuurterreinen en bossen zijn in alle gebieden van belang, de recreatiefunctie in enkele gebieden; in het Noordbrabantse gebied kan deze functie geen criterium zijn. De streekfunctie is in alle gebieden problematisch, omdat deze weinig differentiëert of omdat er moeilijk een concrete inhoud aan gegeven kan worden.

De verschillen in bereidheid leiden niet tot aparte typen, wel tot verschillende groepen: er zijn geen fundamentele verschilen. Verder bevestigen zij de gevonden verschillen bij het omgaan met natuur en landschap (dominante typen en uitzonderingen), maar versterken zij die verschillen niet. De uitzonderingen reageren niet sterk afwijkend van de overige agrariërs op de vragen. Te onderscheiden zijn:

a De weigeraars

Ze komen in elk gebied voor. Ze zijn door de onderzoekers ook wel principiële boeren genoemd (in het Friese gebied) of afwerenden (in het Overijsselse gebied). Dit wijst er al op, dat de houding van deze groep uiteenloopt van categorisch negatief tot afwachtend. Een kleine minderheid wil absoluut niet weten van aanpassing. De rest sluit op meer pragmatische gronden aanpassing uit.

In drie gebieden zijn 6 weigeraars, in het Sallandse gebied 10 en in Driebruggen 12. Maar in het laatstgenoemde gebied wil men eventueel op het eigen bedrijf wel iets doen aan natuur en landschap. In Salland gaat het vooral om degenen die nog niet willen aanpassen en die afwachten. De Drentse weigeraars staan positief tegenover aanpassing,

maar niet op hun eigen bedrijf. In het Nooordbrabantse gebied sluiten de weigeraars enige medewerking aan andere functies in de toekomst niet uit.

b De sympathisanten

Deze groep is heterogeen, omdat men op uiteenlopende wijze een bijdrage wil leveren en in verschillende mate zijn bedrijf daarvoor wil aanpassen. Er zijn agrariërs die flexibel reageren op alle functies. Per gebied gaat het om 4 tot 6 agrariërs. Daarnaast zijn er agrariërs die eventueel iets erbij willen doen zonder hun produktie aan te passen (1 in Driebruggen, 4 in het Friese gebied, 4 in het Noordbrabantse gebied). In het Drentse gebied zijn enkele (3) boeren die alleen voor aanpassing van de produktie voelen; onderhoud van beplanting doen zij wel, maar dat willen zij niet uitbreiden.

Ook bij de groep sympathisanten zijn de interne verschillen gradueel. Vaak hadden de onderzoekers te maken met voorzichtige reacties, met allerlei voorwaarden die men aan medewerking verbond. Bijvoorbeeld dat aanpassing de zelfstandigheid van de ondernemer bij bedrijfsbeslissingen niet mag aantasten.

De meest kansrijke aanpassingen verschillen van streek tot streek. In Driebruggen heeft het onderhoud van beplanting (bosjes, kaden e.d.) perspectief als met knelpunten in de bedrijfsvoering rekening gehouden wordt. Ook ontmoet de streekfunctie (op commerciële basis) interesse. In Friesland zou men wel meer met de boerderijprodukten willen doen; natuur en recreatie ontmoeten ook belangstelling. In Noord-Brabant trekt het onderhoud van beplanting de nodige belangstelling; in dit gebied is verdere aanpassing vooral een zaak van niet kunnen. Drentse boeren vinden aanpassing niet zo nodig, want het mestprobleem is daar niet urgent en overheidsinstanties hebben de onderhoudstaak overgenomen. De recreatie is naar hun mening ook goed geregeld en voor de streekfunctie is geen markt. In Salland is veel bespreekbaar, maar aan een uitgekristalliseerd oordeel zijn velen in het gesprek niet toegekomen.

9 *Welke motieven noemen de agrariërs bij hun bereidheid tot aanpassing?*

Tijdens het interview zijn veel motieven genoemd. Naar aanleiding van de vragen over aanpassing, maar ook bij de overige onderwerpen. In elk gebied zijn deze motieven eerst geïnventariseerd en vervolgens zijn deze met andere gebieden vergeleken. In tabel 5.2 staan de soorten motieven vermeld die men in verband bracht met de bereidheid tot aanpassing. Deze indeling is gebruikt voor de verdere analyse van het materiaal. Elk motief kan een positieve of negatieve lading meekrijgen van de respondent.

Tabel 2 Motieven voor al dan niet aanpassing

Soort motief	Terminologie van de agrariërs (voorbeelden)
economisch	niet rendabel, kost veel, betaalt niet, beter van worden, schade
vergoeding	subsidie, compensatie
bedrijfstechnisch en -organisatorisch	veel werk, land over of tekort, gevaarlijk, onkruid, gebondenheid, geen voorzieningen
mentaal	*ligt mij niet, hoort erbij*, onbekendheid
esthetisch	verzorgd, wildernis, niet mooi
natuur	liever fazanten (dan recreanten)
milieu	mest, zure regen, gezondheid
vrijheid	zelfstandig beslissen, geen regels
ondernemersrisico	afzet onzeker, veel concurrentie, geringe vraag
arbeidsvoldoening	presteren, ouderwets werken, plezierig werk
sociaal	privacy, gezin, "vreemden", praatje

De frequentie van deze motieven wisselt. Economische motieven en vergoeding zijn zeer belangrijk, ook bedrijfstechnische en bedrijfsorganisatorische motieven. Ze worden vaak genoemd. Minder vaak maar wel regelmatig genoemde motieven zijn: esthetische, mentale motieven, arbeidsvoldoening. Ook de zelfstandigheid van de ondernemer is regelmatig in het geding. Opvallend weinig expliciet komen het milieu, natuur, sociale motieven aan de orde.

Per gebied zijn er soms aanmerkelijke verschillen. Bijvoorbeeld in het Friese gebied wordt de natuur (vogels) vaak genoemd, het esthetische motief en het ondernemersrisico nauwelijks en bedrijfstechnische motieven ook niet veel. In het Noordbrabantse gebied wordt het milieu opvallend weinig genoemd als motief voor aanpassing, terwijl het mestprobleem daar sterk speelt. In het Drentse gebied noemt men het economische motief weinig en ook het bedrijfstechnische aspect (inpasbaarheid). In het gebied in Salland komt het sociale motief (privacy) relatief vaak aan de orde.

In de analyse zijn ook de motieven per functie bekeken. Men noemt niet steeds dezelfde motieven bij de afzonderlijke functies. Naar functie domineren de volgende motieven:

a duurzame produktie: economische en technische motieven, mentaal (aanpassen is niet nodig, doe het nu niet slecht), arbeidsvoldoening (is terug naar vroeger, ouderwets boeren; afwisseling) en het esthetische motief (intensief is netjes)
b instandhouden: bedrijfstechnisch en -organisatorisch (geen tijd), vrijheid (vrijwillig), arbeidsvoldoening (leuk werk, ervaring), sociaal (samen onderhoud doen), economisch
c recreatie: sociaal (begrip kweken, praatje, vreemden, privacy), bedrijfstechnisch (overlast), streek minder geschikt, esthetisch (aantasting van het landschap), ondernemersrisico (weinig vraag en onzeker)
d streek: ondernemersrisico (weinig vraag, geen geschikte produkten), bedrijfsorganisatorisch (niet op ingesteld), esthetisch (landschap mooi

houden voor bewoners), sociaal (geen gewoonte om geld te vragen).

10 *Welke invloeden noemen de agrariërs?*

Van belang blijken te zijn: het gezin, de streek, de voorlichting. In mindere mate de banken, het boekhoudkantoor. De standsorganisaties worden voornamelijk genoemd door de agrariers met bestuursfuncties (de vergaderboeren). De anderen staan er vrij neutraal tegenover. Toeleverings- en afzetcoöperaties zijn met standsorganisaties verbonden. Uit dien hoofde zijn de agrariërs meestal lid. Niet uit een solidariteitsgevoel. De agrariërs zeggen op zakelijke basis externe contacten te onderhouden.

De invloed van het gezin

Het gezin wordt in ieder geval betrokken bij grote investeringen en andere beslissingen die de bedrijfsopzet en bedrijfsorganisatie raken. In de dagelijkse bedrijfsvoering bestaat de betekenis van het gezin uit de meewerkende echtgenote en de opvolger. Naar rato van hun specifieke inbreng en ervaring hebben zij invloed op het bedrijfshoofd op de gebieden waarmee zij te maken hebben. Dat geldt ook voor de vader als deze zich nog niet uit de maatschap heeft teruggetrokken. De invloed blijft veelal beperkt tot het inbrengen van kennis, het bedrijfshoofd beslist. Hij neemt de verantwoordelijkheid van de beslissing op zich, waarbij hij rekening houdt met wensen en voorkeuren van degenen die meewerken. Volgens de aanwezigen bij het interview geschiedt de besluitvorming in goede harmonie met de anderen en anders wordt het uitgepraat. Opvolgers willen volgens de bedrijfshoofden hard werken, maar moeten de praktijk nog beter leren. Zij motiveren het bedrijfshoofd om de levensvatbaarheid van het bedrijf te vergroten door modernisering en uitbreiding. Het werk van de vrouw wordt minder naarmate de kinderen groter worden en belangstelling gaan tonen voor het bedrijf. Goede relaties met de familie zijn van belang in verband met de eigendom van de grond en de bedrijfsopvolging.

De zorg voor natuur en landschap is in principe onderdeel van de dagelijkse bedrijfsvoering. Deze zorg vormt in enkele gevallen een discussiepunt, maar dat is bepaald geen regel. De vrouw is soms naar eigen zeggen "het morele geweten" van de man; het bedrijf en zijn mening daarover geeft echter vaak de doorslag. Hij beslist op bedrijfseconomische gronden en de vrouw legt zich daar bij neer omdat haar inbreng zich niet uitstrekt tot het land. Ook de bedrijfsopvolger heeft geen aanwijsbare afwijkende invloed op de zorg voor natuur en landschap op het bedrijf; hij doet vaker het trekkerwerk en is geïnteresseerd in de technische aspecten van de produktie. Soms is het bedrijfshoofd liefhebber van natuur en landschap en het gezin niet. Dan zoekt hij contact met gelijkgestemde familieleden of anderen.

De invloed van de streek

De invloed van collega's is het grootst. Men houdt elkaar in de gaten bij het werk op het land, bij het graslandbeheer, het bouwplan (het uitproberen van nieuwe gewassen, zoals erwten). Daarnaast worden ervaringen uitgewisseld over bijvoorbeeld machines. In het Drentse gebied is grondruil tussen akkerbouwers en veehouders aanleiding om te praten over praktische problemen. De aanwezigheid van collega's stimuleert de "beroepstrots" (d.w.z. optimaal boeren), anderen zijn daar minder gevoelig voor. Regelmatig overleg is er weinig, afgezien van studieclubs waarvan niet alle respondenten lid zijn.

Naast collega's worden plaatselijke handelaren genoemd, vooral in het Friese gebied. Ook zeggen de boeren daar van zichzelf, dat ze een "speculatieve" inslag hebben. Niet-agrariërs en dorpsbewoners worden niet veel vermeld en dan soms in meer negatieve dan positieve zin (het Noordbrabantse gebied).

De invloed van de voorlichting

De agrariërs benadrukken, dat zij zelf de beslissingen nemen. Daarbij hebben zij soms behoefte aan voorlichting. Bijvoorbeeld voor bedrijfsopvolging en moderniseringsplannen. Ze zeggen dat de rijksvoorlichters het landbouwbeleid verkondigen en dat sommige voorlichters het met het nogal wisselende beleid niet gemakkelijk hebben. Men ziet de rijksvoorlichters steeds minder, aldus de agrariërs.

De technische voorlichting komt van de handelaren en coöperaties waarvan men de produktiemiddelen (zaaizaad, bestrijdingsmiddelen e.d.) betrekt. Men vertrouwt er op dat het om deskundige voorlichting gaat.

Het oordeel over de voorlichting hangt sterk af van de eigen omstandigheden. Natuur en landschap, het milieu komen in deze circuits vrijwel niet ter sprake. Dat verwacht men ook niet. In het Friese gebied is de verstandhouding met SBB en BBL goed (ze komen aan huis), in andere gebieden is het contact met beheerinstanties en jachtverenigingen incidenteel. Neemt men bij de andere contacten soms zelf het initiatief, bij zaken rond natuur en landschap wacht men af.

Opvallend is dat de zorg voor het milieu, natuur en landschap een volstrekt marginale plaats inneemt in de voorlichting van de circuits die de agrariërs noemen. Bij grote bedrijfsbeslissingen komt dit aspect dan ook niet aan bod. Wel werden in de gesprekken de toen recent afgekondigde maatregelen op mestgebied genoemd (mestsilo, mestboekhouding). De agrariërs zien dit niet als voorlichting, maar als een verplichting. De betekenis van de voorlichting blijkt individueel te verschillen, er kon geen indeling in groepen gevonden worden. De uitzonderingen op het dominante type blijken weinig gebruik te maken van de reguliere voorlichtingskanalen.

11 *Welke groepen zijn er op grond van hun bereidheid tot aanpassing én op grond van hun motivatie?*

Inzicht in de motieven biedt de overheid in beginsel aangrijpingspunten om de acceptatie van waardevolle landschappen te bevorderen. In elk gebied is de samenhang van motieven geanalyseerd. Nagegaan is of er groepen gesplitst of samengevoegd moeten worden als vervolg op de eerder gevonden indeling in groepen naar bereidheid tot aanpassing. Soms bleken de motieven betrekkelijk onafhankelijk van de eerder gevonden indeling te zijn. Bij iedere groep domineren dan dezelfde soorten motieven en wordt pas in het laatste stadium (analyse van alle beschikbare informatie, inclusief achtergrondgegevens) een verdere indeling zichtbaar (het Sallandse gebied). Soms werd het door de analyse van de motieven pas echt duidelijk welke groepen er in een gebied zijn (Driebruggen). Soms ook sloten de motieven redelijk goed aan bij de eerder gevonden indeling, maar was een verfijning van de indeling nodig (het Noordbrabantse gebied).

De genoemde redenen bij de bereidheid tot aanpassing geven grosso modo aanleiding tot het onderscheiden van drie categorieën:
- agrariërs die bedrijfseconomische motieven (rentabiliteit, hoge opbrengsten) sterk benadrukken, al dan niet aangevuld met motieven als prestatiedrang en vrijheid;
- agrariërs die een combinatie van motieven noemen. Economische zekerheid (boterham verdienen, vergoedingen e.d.) komt daarin voor, maar ook wordt veel belang gehecht aan arbeidsvoldoening, een verzorgd landschap, continuïteit. Mentale motieven spelen een rol, bijvoorbeeld geen behoefte aan verandering.
- daarnaast blijken ook de vier individuele uitzonderingen op de dominante groepen een eigen groep te vormen. Zij noemen economische motieven het minst en verwijzen vaker naar het belang van het landschap en de natuur.

In alle vijf gebieden bleken de onderlinge verschillen in motivatiestructuur niet zo sterk te zijn dat men van verschillende typen agrariërs kan spreken. Steeds was de conclusie, dat men de agrariërs in groepen kan indelen en niet in afzonderlijke typen. De namen die aan de gevonden groepen werden gegeven, lopen enigszins uiteen (zie de gebiedsrapportages). In tabel 3 zijn de gevonden groepen per gebied geplaatst in een matrix waarop op de ene as de bereidheid tot aanpassing is uitgezet en op de andere as de verschillen in de structuur van motieven. Het schema laat zien, dat de spreiding van de groepen over de cellen ongelijk is. Er zijn clusters van groepen. De cesuur van de verdeling ligt bij het onderscheid bereid/niet bereid tot aanpassing en bij het onderscheid economische motivatie/bredere motivatie/niet-economische motivatie. Het onderscheid in het schema tussen de groepen naar de wijze van aanpassing (dus op welke functie de bereidheid tot aanpassing betrekking heeft) is daarmee vergeleken minder belangrijk.

Tabel 3 Overzicht van gebiedsgebonden indelingen van bereidheid tot aanpassing en motieven daarvoor.

Aanpassen	Geen aanpassing (of alleen technische aanpassingen)	Agrarische produktie	Andere functies (afhankelijk van het gebied, eventueel ook technische aanpassingen bij de agrarische produktie	Combinaties (afhankelijk van het gebied een combinatie van functies)	Totaal
Motieven Economische motieven domineren, daarnaast ook: prestatie, rentabiliteit, vrijheid e.d.	Dri principiële ondernemers 2 Bra principiële ondernemers 2 Sal prestatie-boeren 6 (10)	Dre pragmatische ondernemers 3 Fri pragmatische ondernemers 4 (7)	Fri pragmatische boeren 4 Bra pragmatische ondernemers 4 Sal pragmatische ondernemers 1 Dri pragmatische ondernemers 2 (11)	Dri pragmatische ondernemers 4 Dre pragmatische ondernemers 2 Bra pragmatische ondernemers 1 (7)	Dri 8 Fri 8 Bra 7 Dre 5 Sal 7 (35)
Meerdere motieven zoals economische zekerheid, kwaliteit van de arbeid, mentaal, esthetische waarde van het landschap	Fri principiële boeren 6 Dri principiële landbouwers 2 Dre zelfgenoeg-zamen 6 Bra onverschil-ligen 4 Sal behoudenden 3 (21)			Dri pragmatische landbouwers 5 Dre veelzijdigen 3 Bra pragmatische landbouwers 3 Sal pragmatische landbouwers 4 (15)	Dri 7 Fri 6 Bra 7 Dre 9 Sal 7 (36)
Niet-economische motieven zijn belangrijk, inclusief leven met de natuur, het landschap, milieu				Fri pragmatische milieuvriende-lijke landbouwer 1 Dre overtuigde agrariër 1 Bra niet-commerciële landbouwer 1 Sal localist 1 (4)	Dri - Fri 1 Bra 1 Dre 1 Sal 1 (4)
Totaal	Dri 4 Fri 6 Bra 6 Dre 6 Sal 9 (31)	Dri - Fri 4 Bra - Dre 3 Sal - (7)	Dri 2 Fri 4 Bra 4 Dre - Sal 1 (11)	Dri 9 Fri 1 Bra 5 Dre 6 Sal 5 (26)	(75)

De groepen met een sterke economische motivatie, de bedrijfs-economisch georiënteerde agrariërs, noemen we ondernemers. De groepen met een bredere motivatie noemen we landbouwers. De groepen die kiezen voor optimale agrarische produktie en aanpassing weigeren worden principieel genoemd. De groepen die flexibel op allerlei mogelijkheden reageren en aanpassing in een of andere vorm accepteren, noemen we pragmatisch. De vier individuele uitzonderingen hebben reeds een relatieve natuur- en landschapsvriendelijke bedrijfsvoering en zijn min of meer bereid tot verdere aanpassing op basis van een voornamelijk niet-economische motivatie. Dit laatste wil overigens niet zeggen dat economische motieven onbelangrijk zijn. Steeds gaat het in de analyse om de motieven die in het kader van een bijdrage aan de vier onderscheiden functies van het landschap werden genoemd.

Tabel 4 Matrixindeling van groepen agrariërs.

Motieven	Aanpassen	
	niet	wel
economische motieven domineren	principiële ondernemers (10)	pragmatische ondernemers (25)
bredere motivatie	principiële landbouwers (21)	pragmatische landbouwers (15)
niet-economische motieven domineren	uitzonderingen (4)	

Dit is een schematische generalisatie van de indelingen die in de vijf gebieden werden gevonden. Allerlei nuances vindt men er niet in terug. Een minderheid blijkt volgens dit schema aanpassing te weigeren, waarvan eenderde op grond van voornamelijk economische motieven en tweederde op grond van meer motieven. Een meerderheid voelt nu of later voor aanpassing, waarvan tweederde op basis van economische motieven en eenderde op basis van een bredere motivatie. De doelgroep die momenteel in de praktijk het meest aan ons concept van landschapsbeheer voldoet, bestaat slechts uit enkele agrariërs.

12 *Moeten er plannen voor natuur- en landschapsbeheer worden gemaakt voor de hele streek of voor percelen?*

In het algemeen vinden de agrariërs een streekaanpak legitiem. Enerzijds omdat dit voor de ontwikkeling van natuur en landschap nodig is, anderzijds uit oogpunt van gelijke behandeling en sociale rechtvaardigheid: alle agrariërs krijgen dan te maken met eventuele beperkingen. Richtlijnen voor iedereen zijn wel het meest gerechtvaardigd, maar niet voor iedereen praktisch haalbaar als deze te stringent zijn. Bij de uitvoering van dergelijke plannen moet daarom rekening gehouden worden met

gebiedsdelen en geschiktheid voor natuur en landschap, en de landbouw.

Er wordt verschillend gedacht over de aanwijzing van de Relatienotagebieden. In het Drentse gebied sluit de keuze goed aan bij de beleving van de agrariërs. In Driebruggen en in het Noordbrabantse gebied wil men het accent leggen op een perceels- of bedrijfsaanpak. Op streekniveau mag het gebruik van de grond elkaar niet hinderen en moet het gebied landelijk blijven, zonder strakke richtlijnen voor alle landbouwgrond. In Salland is weinig behoefte aan plannen voor natuur- en landschapsbeheer; er wordt verschillend gedacht over het schaalniveau van die plannen.

13 *Hoort rekening houden met natuur en landschap tot de normale bedrijfsvoering of doet men natuur en landschap er naast?*

Per streek wisselen de reacties. Ook binnen een gebied zijn er verschillende opvattingen. In Driebruggen gaat het om agrariërs met een ruimere opvatting over de bedrijfsvoering (niet alleen economisch), versus een groep die onderscheid maakt tussen de bedrijfsvoering als economische activiteit en natuur en landschap als "hobby". Er zijn anderen die een ambivalente houding hebben. In het Friese gebied hebben de weidevogels een eigen plaats in de bedrijfsvoering: de zorg voor de vogels hoort erbij. Er is tot op zekere hoogte sprake van verweven beheer. Een aantal agrariërs hecht er een aparte betekenis aan, in de zin van een stuk plezier in het werk. In het Noordbrabantse gebied acht men op perceelsniveau scheiding van de zorg voor natuur en landschap en cultuurgrond onvermijdelijk: het gaat om dure grond. Verweving is niet haalbaar. Hoogstens is een aanvullende bijdrage voor natuur en landschap mogelijk op het bedrijf. In het Drentse gebied acht men verweving op perceelsniveau niet zo nodig. Het gebruik van cultuurgrond is gericht op produktie, een positief effect op natuur en landschap is welkom. In het Overijsselse gebied houdt men op het bedrijf al rekening met beplanting en vogels. De aanwezigheid ervan kan een extra voldoening aan het agrarische bestaan geven, in het verlengde van het streven naar een efficiënte produktie. Maar meestal is het een gewaardeerd bijprodukt van een bedrijfsvoering gericht op produktie.

14 *Ziet men commerciële mogelijkheden in een bijdrage aan de vier onderscheiden functies van het landschap?*

In het algemeen ziet men geen of weinig deelmarkten in die richting. Een en ander is afhankelijk van de streek. In Driebruggen kunnen recreatie en streek een bron van bijverdienste zijn, maar dit moet nog blijken. Beheer- en onderhoudsovereenkomsten ziet men als compensatie voor beperkingen, niet als bijverdienste. In het Friese gebied ziet men geen deelmarkten die belangrijk genoeg zijn om daarvoor de bedrijfsvoering te wijzigen. In het Noordbrabantse gebied voelt men zich gespecialiseerde agrarische ondernemers: deelmarkten zijn te klein en onaantrekkelijk in verband met het ondernemersrisico. In het Drentse gebied zijn geen potentiële

deelmarkten, mede omdat de recreatie daar goed georganiseerd is en men voor kleine diensten geen geld vraagt. In het Sallandse gebied ziet men een trend naar het afstoten van deze markten (handel, verkoop aan huis) omdat ze steeds minder goed passen in een moderne bedrijfsvoering. Voor aanvullende inkomsten is men op andere bronnen aangewezen.

15 *Wat verwacht men van de overheid?*

In het bestaan van de agrariër is de overheid niet weg te denken. De analyse levert een gecompliceerd beeld op.

Algemeen

Het commentaar richt zich op de volgende punten:
- het mestbeleid ontmoet begrip, vooral waar er evident sprake is van mestoverschotten door intensieve veehouderij.
- het landbouwbeleid moet een socialer gezicht tonen door individuele agrariërs te helpen die door toevallige omstandigheden buiten de boot vielen bij de melkquota e.d.
- de ongelijkheid onder de boeren mag niet verder vergroot worden; de grote profiteren meer van subsidies dan de kleine bedrijven
- de overheid moet beter vooruitzien; de huidige problemen van overproduktie, vermesting, verontreiniging van het drinkwater waren al lang bekend maar er werd niet tijdig ingegrepen
- tegen regulering bestaat op zichzelf geen overwegend bezwaar. Regels moeten echter uitvoerbaar zijn en daar ontbreekt het aan. Veel procedures zijn voor agrariërs ondoorzichtig. Er moet meer gelet worden op de praktijk. Die praktijk verschilt van gebied tot gebied (bijvoorbeeld het uitrijverbod van mest is door de slappe grond in veeweidegebieden problematisch)
- de overheid moet de zelfstandigheid van de ondernemer respecteren als het om beslissingen op het eigen bedrijf gaat. De rol van de overheid kan variëren van alleen voorwaardenscheppend (de overheid op afstand) tot verzorgend; de agrariërs verschillen daarover onderling van mening. Maatregelen mogen niet overkomen als "straf", zoals dat soms wordt gesignaleerd bij de aanwijzing van Relatienotagebieden.
- bij aankoop en beheer van agrarische en niet-agrarische gronden moet meer gedacht worden aan de agrariër (inschakeling van zijn kennis en arbeid; zijn belangen). Als men zich opstelt als "goede buren" is er meer mogelijk
- meer onderzoek naar het beheer van cultuurgrond (waarom trekken de weidevogels weg e.d.)

Het imago van de overheid wisselt per gebied. Er wordt zeker niet alleen negatief gedacht over de overheid, maar "het moet uiteindelijk van de mensen zelf komen". Het huidige overheidsbeleid werkt demotiverend, omdat er veel beperkingen worden afgekondigd waar maar weinig uitdagingen tegenover staan. Overheid, niet-agrariërs en agrariërs weten verder te weinig van elkaar.

De rol van de overheid per functie van het landschap

- duurzame produktie
  De ideeën reiken vaak niet verder dan subsidies en vergoedingen. Directe interventie is slechts acceptabel als het nodig is, beter is "een rol aan de rand". Men heeft grote behoefte aan voorbeelden hoe aanpassing in de praktijk werkt. Het ontbreekt aan voldoende vertrouwen in de continuïteit van de ondersteuning door de overheid als men tot aanpassing zou overgaan.
- instandhouden van bossen en natuurterreinen
  Méér beheer door boeren tegen vergoedingen. Want dat is beter en goedkoper dan het inschakelen van ambtenaren bij het onderhoud. Wel moet men dan zoeken naar boeren die er "geschikt" voor zijn (boeren met een klein of aflopend bedrijf). Verder is aankoop van dergelijke terreinen een goede zaak. In enkele gebieden hebben de agrariërs nog een stukje bos of een overhoekje met opslag. De meesten willen dit afstoten; door een goede prijs van het hout wordt dit voorkomen.
- recreatie
  Per gebied wisselt de mening over hoever de overheid met regulering moet gaan. Enige regulering op streekniveau is gewenst om schade aan een efficiënte agrarische produktie te voorkomen (kamperen op het bedrijf binden aan een vergunning, waarin de voorwaarden staan). Maar op bedrijfsniveau is een soepeler beleid gewenst voor agrariërs die daar behoefte aan hebben. Het kamperen buiten het erf moet ook kunnen (in verband met de privacy voor de boer).
- streek
  De meesten zien in directe inmenging geen taak van de overheid. Streekinitiatieven voor aanpassing ondersteunen mag wel.

16 *Waar denkt men aan bij het bevorderen van het streekeigene van het landschap?*

Er is op dit sleutelprincipe weinig respons gekomen. In het Friese gebied denkt men aan meer mogelijkheden voor recreatie op het bedrijf; het bevorderen van de leefbaarheid van de kernen en meer zorg voor de natuur. In het Noordbrabantse gebied denkt men aan een grotere economische betekenis van de houtopstanden (betere prijzen voor populieren). Op cultuurgrond is weinig mogelijk. Het Drentse gebied zou gediend zijn bij het handhaven van verspreide bosjes (niet kaal) en het behoud van het esdorpenlandschap (afwisseling van maden, es, ontginningsgrond). In Salland zou men de natuur (weidevogels, fazant, ree) op eigen grond in stand willen houden, maar niet ten koste van de produktiefunctie. Het bestaande evenwicht handhaven is ook een goede stap.

17 *Wat is de houding tegenover beheerovereenkomsten?*

Er heerst verdeeldheid over het afsluiten van beheerovereenkomsten. Een pragmatische instelling overheerst, waardoor men soms voor is en soms

tegen. Individuele omstandigheden spelen een grote rol; de moeilijk in te schatten onzekerheid over de gevolgen op lange termijn voor gezin en bedrijf vormen een extra complicatie. Mede daardoor ontloopt men liever een beslissing en wacht men af tot men benaderd wordt. In de afweging gaat het om de hoogte van de vergoeding, het verlies aan vrijheid, technische problemen (te weinig grond, waardoor mestoverschot, inpassen in het werkplan), de toekomst van het bedrijf (opvolger), een voorbeeld geven (bij vergaderboeren), familierelaties (de grond komt uit de familie), geen inzicht in de ratio van het beleid of geen begrip voor de doelstellingen, speculeren op grondruil (bij verkoop een beter stuk land terugkrijgen).

In sommige gebieden denken agrariërs met grond in Relatienotagebied negatiever over beheerovereenkomsten dan hun collega's er buiten (Driebruggen, het Noordbrabantse gebied). In andere gebieden is geen duidelijke relatie gevonden.

18 *Hoe denkt men over onderhoudsovereenkomsten?*

De reactie is sterk gebonden aan de kenmerken van gebieden. In het Friese gebied bestaat meestal geen belangstelling voor het onderhoud van sloten en slootranden (meer rietkragen). Slootranden kunnen beter schoon blijven in verband met het weren van onkruid. Bovendien staat het niet netjes en is het beheer nu al goed geregeld (verplicht onderhoud). In het Drentse gebied heeft men moeite met het verplichte karakter van een overeenkomst; men wil het onderhoud van beplanting in eigen hand houden. Om extra werk zit men verder niet verlegen. In Salland is er veel belangstelling als het een "randverschijnsel" blijft. Men is met onderhoud van beplanting vertrouwd. Goed onderhoud is nuttig en voor de "mooiigheid" van belang. Een vergoeding is bijzaak maar kan een prikkel zijn om het onderhoud ook te doen. In Driebruggen denkt men positief over het onderhoud van rietkragen, de spoorwegberm, de geriefbosjes. Slootkantbeheer valt niet in goede aarde.

Veel genoemde redenen bij een onderhoudsovereenkomst: het onderhoud moet toch gebeuren, het levert wat op, boeren kunnen het beter dan ambtenaren. De tegenstanders wijzen op tijdgebrek, door loonwerkers laten doen e.d.

19 *Hoe denkt men over het verdienen van een premie voor de aanwezigheid van zeldzame weidevogels of planten?*

Meestal heeft een minderheid wel enige interesse. Vogels zijn er toch al en dan is het geld mooi meegenomen. De meesten zijn echter sceptisch over de uitvoerbaarheid van dit instrument: hoe kan dit gecontroleerd en gemeten worden en hoe krijgt men vogels op zijn land en niet op dat van zijn buurman? Aanpassing van het land voor dit doel is nog geen garantie dat de vogels of planten ook komen. Meestal wordt het verdwijnen van een soort (kemphaan in Friesland) als een feit geaccepteerd; een feit dat

vele oorzaken kan hebben waarop men geen invloed heeft. In het Noordbrabantse gebied geniet een premie op zeldzame planten geen grote belangstelling, hoewel men wel weet hoe zij terug kunnen komen. In het Drentse gebied denkt men er als individu weinig aan te kunnen doen.

Een bijkomend maar belangrijk bezwaar is de beknotting van de keuzevrijheid in de bedrijfsvoering (het gaat in tegen het optimaal boeren, terug naar ouderwets boeren) en de controle.

20 *Is er belangstelling voor biologische produktie?*

Biologische produktie is in Driebruggen bij veel agrariërs bespreekbaar. In het Sallandse gebied is er weinig serieuze belangstelling en in de overige drie gebieden is een grote minderheid geïnteresseerd. Onbekendheid speelt een rol, de voorlichting besteedt er geen aandacht aan. Een groot bezwaar is, dat biologische produktie minder zekerheid biedt op een redelijk inkomen; het ondernemersrisico is te groot. Sociale etikettering (je wordt minder serieus genomen door je collega's, je kunt je niet met hen meten, goed voor "hobbyisten" en "prutsers," zoals Roel van Duyn) speelt ook een rol en men heeft er stereotiepe denkbeelden over: terug naar de minder produktieve, de slordiger (meer onkruid) en arbeidsintensievere landbouw van vroeger. Aan de andere kant spreekt de "vrije markt" voor deze produkten sommige agrariërs wel aan (Driebruggen). Ook de manier van boeren (arbeidsvoldoening) wordt soms positief beoordeeld.

Al met al wordt biologische produktie door vrij veel respondenten (maar zeker niet door iedereen) minder serieus genomen en wacht men liever af. Dat laatste geldt ook voor scharrelprodukten. De consumenten worden bij de neus genomen want de kwaliteit van de produkten is niet beter. Het argument van de betere huisvesting weegt niet zwaar.

21 *Is er een relatie tussen de bereidheid tot aanpassing en persoons-, bedrijfs- en produktiekenmerken?*

Deze relatie is uiteenlopend voor de gebieden. Zie hiervoor de gebiedsrapportages en de daarin opgenomen figuren. Drie van de vier gevonden uitzonderingen hebben met elkaar gemeen, dat hun bedrijven sinds 1970 niet of weinig zijn gegroeid. De vierde uitzondering, het biologisch-dynamische bedrijf in het Drentse gebied, is van recente datum. De bedrijven van de 71 overige agrariërs, behorend tot de dominante typen, zijn wel gegroeid. De groepen in Driebruggen, Friesland en in Noord-Brabant zijn vrij goed te beschrijven naar een aantal achtergrondkenmerken. In Drenthe en Salland is een zwakker verband gevonden. In deze gebieden werd een afwachtender houding tegenover aanpassing in het algemeen geconstateerd.

6 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

6.1 Conclusies

Onder de 75 agrariërs konden slechts enkele respondenten worden gevonden die momenteel min of meer passen bij het concept van een waardevol agrarisch cultuurlandschap (zoals omschreven aan de hand van functies en sleutelprincipes). Met andere woorden, slechts enkele (4) agrariërs (de "uitzonderingen") voldoen nu al uit zichzelf aan het gewenste beheer van een waardevol landschap. Het overlevingsperspectief van hun bedrijven is soms minder gunstig (de agrariër in het Noordbrabantse gebied en in het Sallandse gebied), soms redelijk (de agrariër in het Friese en in het Drentse gebied). Het overgrote deel van de 75 agrariërs behoort tot het zogenaamde dominante type (in sommige gebieden "standaardboer" genoemd). Bij dit type zijn regionale accenten gevonden, het omgaan met natuur en landschap blijft afhankelijk van specifieke produktieomstandigheden en de bedrijfsopzet in een gebied. Maar in elk gebied streeft het dominante type in essentie naar optimale produktie, met de zorg voor natuur en landschap en bijdragen aan andere functies dan agrarische produktie hoogstens in een bijrol, waarvoor in de loop der tijd steeds minder ruimte is gekomen op het bedrijf.

Analyse van de bereidheid tot aanpassing van de bedrijfsopzet en de bedrijfsvoering, en de motieven die men daarvoor geeft, leidt tot de conclusie dat er voor agrariërs wel ideeën, maar nog weinig praktische mogelijkheden voor het beheer van een waardevol landschap zijn. Er is een meerderheid die voor een bijdrage aan één of meer van de maatschappelijke functies van het landschap voelt en daarvoor eventueel zijn bedrijf wil aanpassen. Maar de mogelijkheden zijn nog maar in zeer beperkte mate operationeel: er moet eerst aan uiteenlopende voorwaarden worden voldaan voordat de agrariërs de mogelijkheden serieus nemen en ze overnemen. De analyse leverde geen agrariers op die als pertinente weigeraars beschouwd kunnen worden. Enige aanpassing van het bedrijf ten behoeve van een waardevol cultuurlandschap wordt nooit uitgesloten, ook niet door degenen die nu weigeren. Het gevonden dominante type voor omgaan met natuur en landschap blijkt, als wordt gevraagd naar aanpassingsbereidheid en de motieven daarvoor, te bestaan uit vier hoofdgroepen (géén typen) waartussen slechts relatieve verschillen bestaan. Bij de ene groep is aanpassing met meer moeite en op een andere wijze te bereiken dan bij een andere groep.

De maatschappelijke functies van een waardevol agrarisch landschap worden verschillend beoordeeld. In de ervaringswereld van de agrariërs staat grond in dienst van agrarische produktie steeds centraal. Op cultuurgrond is het streven gericht op efficiënte agrarische produktie, meestal ook op een zo hoog mogelijke opbrengst en verdergaande verbetering daarvan. De produktiemethoden zijn daarop afgestemd. De

werking (de externe effecten op het natuurlijk milieu) wordt gezien als weinig problematisch. Of als indirect van belang, namelijk voorzover de kwaliteitsverandering van het milieu terugslaat op het produktief vermogen van de grond (een mestoverschot is niet goed). Eigen waarnemingen en ervaringen geven de meeste agrariërs aanleiding om te stellen dat het met de negatieve effecten van de gangbare produktie meevalt en dat daarom aanpassing niet zo nodig is. Vanuit andere motieven (bijvoorbeeld bedrijfseconomisch of arbeidsvoldoening) is aanpassing meestal bespreekbaar. Aanpassing zal niet spontaan gebeuren, wordt nu nog gezien als een concessie die gecompenseerd dient te worden. Er zijn geen serieuze alternatieven voor de gangbare produktie. Technische aanpassingen in het belang van het milieu zijn zeker kansrijk.

De tweede functie, het instandhouden van bossen en natuurterreinen, sluit aan bij ervaringen in het verleden en vrij vaak ook nog in het heden: het onderhoud aan de beplanting. Er wordt relatief positief over gedacht, maar er zijn knelpunten in de bedrijfsvoering en bedrijfsopzet die een bijdrage verhinderen. Daarnaast geschiedt de zorg voor deze functie door anderen, dus is een eigen bijdrage misschien wel gewenst (de agrariërs kunnen het beter) maar ligt deze niet voor de hand. Als deze functie een deel van het eigen bedrijf kan worden waarover men als zelfstandig ondernemer ook zeggenschap krijgt, dan wordt het perspectief van deze functie groter. In enkele gebieden worden weidevogels op cultuurgrond door velen nog steeds als iets vanzelfsprekends gezien en zelfs gewaardeerd als iets dat extra plezier aan het bestaan geeft.

Een bijdrage aan de derde functie, dat wil zeggen steun geven aan het recreatief medegebruik van het landschap, wordt pragmatisch bekeken. In het ene gebied is men meer vertrouwd met recreatie dan in het andere gebied. Recreanten mogen meegenieten van "hun" landschap. Er is passieve steun, mits recreatie een efficiënte agrarische produktie niet hindert. Aanpassing van het bedrijf voor recreatie geniet geen prioriteit, kan echter een "second best" oplossing zijn voor problemen in de agrarische tak van het bedrijf. In dat perspectief wordt gepleit voor versoepeling van de regels.

Bij de streekfunctie signaleren de agrariërs een proces waarin het bedrijf meer en meer is aangewezen op gespecialiseerde agrarische netwerken die met de streek in zijn totaliteit minder te maken hebben. Dagelijkse samenwerking met collega's komt alleen incidenteel voor, en sociale en economische contacten met niet-agrariërs vallen weg. Er is belangstelling voor een grotere streekfunctie, maar men is sceptisch over de realisering ervan. Aanpassing van het bedrijf in deze richting ziet vrijwel niemand op dit moment al zitten.

De sleutelprincipes van het concept voor een waardevol agrarisch cultuurlandschap laten vaak consensus onder de agrariërs zien. Plannen voor landschapsbeheer per streek worden ondersteund als rekening wordt gehouden met de geschiktheid van de grond en de verschillen tussen de

agrariërs (grote en kleine bedrijven). Agrariërs met kleine bedrijven hebben minder speelruimte om hun bedrijf aan te passen in een natuur- en landschapsvriendelijke richting, bijvoorbeeld door extensivering van een gedeelte van hun grond. Een verweven beheer op perceelsniveau wordt nauwelijks meer mogelijk geacht, wel eventueel als bijprodukt van een optimale landbouw (bepaalde soorten weidevogels). Het stoppen van verdere intensivering ziet men al als een grote stap. Op bedrijfsniveau zijn meer mogelijkheden (vooral onderhoud beplanting). In de vier functies ziet men nauwelijks interessante commerciële mogelijkheden in de vorm van deelmarkten. In het Friese gebied en in Driebruggen nog het meest (toerisme, verkoop aan huis). Regulering door de overheid acht men legitiem, inclusief het mestbeleid. Er is echter veel kritiek op het beleid zoals dit in de praktijk wordt gevoerd. Niet zozeer de inhoud maar de uitvoering laat te wensen over. De afstand met de praktijk is te groot en het beleid heeft te weinig een sociaal gezicht. Als de overheid zich gedraagt als een goede en wijze buur (er is te laat gereageerd op negatieve ontwikkelingen zoals de overproduktie en het mestoverschot), dan zullen vele agrariërs voor hen begrijpelijke en zinvolle initiatieven volgen. Het bevorderen van het streekeigene als laatste sleutelprincipe slaat niet erg aan, omdat men het eigen bedrijf weinig meer als streekeigen beschouwt.

De concrete beheervormen leveren uiteenlopende reacties op. Beheerovereenkomsten hebben perspectief als het initiatief van anderen komt en ze worden afgestemd op de omstandigheden van het individuele bedrijf. Een beleid "op maat" is daarom nodig. Onderhoudsovereenkomsten voor beplanting in daarvoor geschikte gebieden zijn in grotere mate dan de beheerovereenkomst een "randverschijnsel" en als zodanig aanvaardbaar als de bedrijfsopzet zich er niet tegen verzet. Een premie op zeldzame plant- en diersoorten wijst men vaak af als weinig doelmatig en strijdig met de produktiedoelstelling. Biologische produktie heeft als nadeel een groot ondernemersrisico. Daarnaast is sprake van negatieve beeldvorming (terug naar vroeger).

Al met al is de conclusie dat de weg waarlangs de bereidheid tot een bijdrage aan het beheer van een waardevol landschap in de praktijk kan worden gebracht, nog lang en gecompliceerd is. Veel factoren bevorderen of belemmeren aanpassing van het bedrijf. Er zijn vier groepen en enkele uitzonderingen gevonden. Per groep dient men met het volgende rekening te houden:

- de uitzonderingen
  Men wil wel een bijdrage leveren, maar kan het bedrijf niet zonder meer extra aanpassen zonder het eigen bestaansperspectief nog verder te reduceren. Er is reeds sprake van een relatief extensieve bedrijfsvoering. Men ziet zich niet als bedreigers van het landschap. De wens om anderen van dienst te zijn, de aard van het werk, de morele plicht om een bijdrage te leveren en om investeringen in modernisering van de produktietak te vermijden motiveren hen om welwillend tegenover

aanpassing te staan. Deze groep staat niet echt geïsoleerd in de streek, maar wil wel zijn eigen koers varen. Zij voelen zich ongelijk behandeld door de overheid en staan in beginsel positief tegenover beheerovereenkomsten.

- de principiële ondernemers (d.w.z. de bedrijfseconomisch georiënteerde agrariërs die hun bedrijfsopzet niet willen aanpassen) geven de voorkeur aan efficiënt werken en moderne landbouwmethoden. Ze streven naar optimale produktie en hebben vaker een groot bedrijf en een hoog quotum. Ze zijn hoogstens geïnteresseerd in technische aanpassingen van de gangbare produktie. Er is geen belangstelling voor andere functies: hun bedrijfsvoering is daar niet op ingesteld. Er zijn contacten met collega's, de voorlichting is belangrijk en ook privacy. Ze willen "presteren" in de agrarische produktie. Dat is technisch en financieel een uitdaging. Als ze een hobby hebben is het ook op dat gebied. Maar dat is lang niet altijd de zorg voor natuur en landschap. De overheid moet op de achtergrond blijven en als het kan terugtreden.

- de principiële landbouwers (d.w.z. de breder gemotiveerde agrariërs die - nog - niet willen aanpassen) zijn meer de volgers dan de "overtuigden" van de rationalisatie in de landbouw. Ze beschouwen zich niet als voortrekkers. Ze hebben geen behoefte aan een bijdrage, zijn een aanpassing buiten de gangbare produktie niet gewend. Ze willen problemen vermijden, hebben naar hun eigen oordeel geen tijd en geen geschikt bedrijf. Ze zien geen markt in de functies. Het landschap moet netjes onderhouden, verzorgd zijn, niet als vroeger. Aan zo'n verzorgd landschap willen ze eventueel een bijdrage leveren, vrijwillig. Verdergaande bijdragen horen niet tot het echte boerenwerk: ze zouden door werklozen of anderen gedaan kunnen worden. Over recreanten hebben ze een relatief negatief oordeel. Het gaat vaak om wat oudere agrariërs, met minder opvolgers, een kleiner bedrijf, lager quotum en minder moderne stal. De overheid moet niet te veel ingrijpen, maar op de achtergrond zorgen voor een redelijk bestaan in de landbouw. De overheid moet een sociaal gezicht tonen. Men voelt weinig voor een beheerovereenkomst.

- de pragmatische ondernemers (d.w.z. de bedrijfseconomisch georiënteerde agrariërs die wel voor aanpassing voelen) zijn dynamisch en flexibel. Ze hebben vaak een groter bedrijf, een moderne bedrijfsopzet, vrij intensief grondgebruik en soms een neventak. Ze willen hun bedrijf verder blijven ontwikkelen, mede voor de opvolger. Ze denken commercieel en zien in een mogelijke tweede tak een extra inkomen. Efficiënte bedrijfsvoering is belangrijk en daardoor is een bijdrage aan bepaalde functies van het landschap niet altijd kansrijk. Aanpassen van de produktie is een voorbeeld van aanpassing die niet snel rendabel is. Ze doen een beroep op de voorlichting als ze dat zelf nodig achten. Ze hebben veel contacten, ook in de streek. Ze gaan uit van een actieve overheid en een relatie daarmee op voet van gelijkheid. De overheid moet doelgroepen onderscheiden (grote en kleine boeren)

en bij deze groepen initiatieven stimuleren die zijn afgestemd op deze groepen. Als zelfstandig ondernemer beoordelen zij die initiatieven op economisch perspectief en continuïteit van het bedrijf. Ze weten er gebruik van te maken ("subsidieboeren"). Concrete beheervormen zoals beheer- en onderhoudsovereenkomsten en biologische produktie worden pragmatisch bekeken op inpasbaarheid in het bedrijf.

- de pragmatische landbouwers (d.w.z. de breder gemotiveerde agrariërs die voor aanpassing voelen) hebben meestal meerdere redenen om een bijdrage aan het beheer van het landschap te leveren. In deze groep komen vrij kleine, intensieve, gemengde bedrijven voor, die ook een mestoverschot kunnen hebben. Voor een oplossing van de knelpunten overweegt men op deze bedrijven eventueel aanpassing in de richting van de onderscheiden functies van het landschap. Voorzichtigheid kenmerkt deze groep, men wil bijvoorbeeld zekerheid bij de biologische produktie. Een vergoeding is welkom als aanvulling op het inkomen. Daarnaast wil men in bescheiden mate een vrijwillige bijdrage leveren om daardoor leuk werk te doen zonder aan de produktie te denken. Voor een typisch "stedelijke" functie als de recreatie acht men zich minder geschikt. Van de voorlichting wordt incidenteel gebruik gemaakt. Men verwacht van de overheid een ondersteunende rol, door voorlichting, onderzoek, een sociaal beleid voor kleine boeren, goede vergoedingen voor beheerovereenkomsten e.d.

6.2 Beleidsaanbevelingen

Het zoeken naar en realiseren van vormen van beheer van waardevolle agrarische landschappen is een weg geplaveid met veel hobbels. Inhoudelijk, omdat de maatschappelijke functie van zo'n landschap meervoudig is en een duurzaam beheer een samengaan van functies met minimale negatieve effecten impliceert, bijvoorbeeld geen mestoverschot of te diepe ontwatering die de natuurwaarden in een gebied bedreigen. Over deze effecten en - in het algemeen - de interacties tussen de onderscheiden functies weten we nog weinig. Procedureel, omdat niet alleen een afstemming van conflicterende belangen op bestuursniveau is vereist, maar ook een vertaling van beleidsvoornemens in consequenties voor het dagelijks handelen. Een succesvol beleid houdt "identificatie" in (zie hoofdstuk 1), een antenne voor wat leeft in de samenleving en een vermogen om daarop te anticiperen.

Aanbevolen wordt om het beleid inzake beheer- en onderhoudsovereenkomsten voort te zetten met gebruik van de hierboven vermelde resultaten van het onderzoek. Zie ook de aanbevelingen van Van Schaik en Wingens (1988) voor een planologisch kansrijker beleid. Er is een redelijk breed draagvlak voor het Relatienotabeleid, mits aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan. Een groot voordeel van dit beleid is dat het in een operationeel stadium verkeert. Maar er moet aandacht zijn voor het

effectief bereiken van de "cliënten", voor de inhoud van de voorlichting, voor een beleid "op maat" voor de verschillende doelgroepen. De continuïteit van de bedrijfsopzet, het bedrijfseconomisch perspectief en de toepasbaarheid van maatregelen zijn aspecten die voor de agrariërs zeer belangrijk zijn. Het Relatienotabeleid kan men zien als een concrete stap in de goede richting. Er zijn méér mogelijkheden, maar deze vereisen ingrijpender bijstelling van gangbare paden en eventueel zelfs het verlaten van deze paden. Ze zijn nog meer theorie dan praktijk. In het kader van een "kansrijk" beheer op de langere termijn verdienen ook deze mogelijkheden enige aandacht.

Door "kansrijk" beheer op te vatten als een proces van vernieuwing in agrarische praktijken kunnen we meer structuur in de aanbevelingen aanbrengen. Bij de verspreiding van vernieuwingen in de landbouw die een afwijking van een bestaande trend impliceren, zijn verschillende barrières te verwachten. Men kan drie deelprocessen onderscheiden met daarin een aantal specifieke problemen (Roessingh, 1976). Deze driedeling wordt hier gevolgd.

1 Kennis van de vernieuwing en bewustwording van de mogelijkheden die deze vernieuwing kan bieden

De problemen in deze stap op weg naar aanpassing zijn groot. Onder de agrariërs ontbreekt het besef van de problemen die de kwaliteit van de groene ruimte bedreigen. Meestal zien de agrariërs het belang van zichzelf en van een goed milieu nog in termen van een tegenstelling. De "stedelingen" hebben vaak stereotiepe denkbeelden over het agrarische bestaan. Agrariërs blijken echter op hun beurt eenzijdige of onvolledige kennis te hebben over niet-agrarische functies en kwaliteiten van hun landschap en afwijkende vormen van beheer. Daarin komt geleidelijk verandering. Naast de "prutsers" zoals bepaalde idealisten in de biologische landbouw soms worden aangeduid (De Kleine Aarde, Roel van Duijn) en "slordige" of "ouderwetse" boeren die men uit zijn omgeving kent, zijn er voorbeelden die een positiever onthaal vinden. Zoals de bedrijven met biologisch-dynamische landbouw rond Lelystad, waar met moderne produktiemethoden wordt geëxperimenteerd en een centrum voor verdeling en afzet van de produkten van de grond komt.

Voorlichting is dan ook op dit moment van cruciaal belang. De voorlichting moet een brede inhoud hebben. In de eerste plaats gaat het om aanvullende kennis. Ideeën over haalbare technische aanpassingen van de produktie, zoals zuiniger en preciezer omgaan met kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Bij de boeren bestaat een onverwoestbaar vertrouwen in de kwaliteit van het gangbare produkt. Dat produkten op basis van een afwijkende, d.w.z. natuur- en landschapsvriendelijker produktiemethode ook bepaalde kwaliteiten hebben (zoals biologische produkten) kan in de reguliere voorlichting benadrukt worden. Deze kwaliteiten zijn niet of moeilijk van het

produkt zelf af te lezen, maar betreffen de geringere nadelige effecten op het milieu. Consumenten en detailhandel (winkelbedrijven) lijken hun handelen daar meer en meer op te richten.

Naast de voorlichters die "de boer op gaan" zijn voorbeeldbedrijven (in de eigen streek) een uitstekend medium voor de bewustwording van mogelijkheden die nieuwe methoden en produkten kunnen bieden. Dergelijke voorbeeldbedrijven hebben vooral effect als het gaat om bedrijven van collega's die voor dit doel gesteund en begeleid worden door deskundigen.

Ook zijn de agrariërs zich weinig bewust van kleine mogelijkheden voor aanpassing in de gewenste richting: een eigen stukje bos of de achterste delen van een kavel, of een achteraf gelegen stukje grond, een mooie boom erbij die het "landelijk aanzien" kan versterken, recreatie "voor de gezelligheid", een praatje of om de burger dichter bij de problemen van de boer te brengen.

Naast aanvullende (technische) kennis over effecten e.d. van een bepaalde produktiewijze is informatie over het waarom van een door de overheid wenselijk geachte aanpassing belangrijk. Uit het onderzoek komt het Relatienotabeleid naar voren als een voorbeeld van goed bedoelde maatregelen die beter begrepen kunnen worden. De doelstellingen en maatregelen strekken tot het behoud van bepaalde kwaliteiten van natuur en landschap. Maar de doelstelling kan ook een boerenbelang inhouden: een bijdrage aan het inkomen van de boer, het aanbieden van werk dat een zekere arbeidsvoldoening oplevert, zelfs het instandhouden van de produktiefunctie van het bedrijf kan ermee gediend zijn. Dit zijn voor de boer positieve aspecten die slecht doordringen.

In de derde plaats moet in de voorlichting veel ruimte worden gereserveerd voor de consequenties voor het dagelijks bestaan van de agrariër. Er moet voorlichting "op maat" worden gegeven door de bedrijven op te zoeken, de voornemens te vertalen naar de individuele gezins- en bedrijfsomstandigheden, onderscheid te maken in maatregelen op korte termijn en lange termijn. Een proefjaar voor beheerovereenkomsten is een goede maatregel, maar hij moet vergezeld gaan van regelmatig bezoek en overleg over gerezen problemen.

2 Bereidheid en geneigdheid tot aanpassing

Er zijn factoren die een grotere bereidheid verhinderen. In de eerste plaats is alles op het bedrijf gericht op "optimale" produktie op "dure" cultuurgrond. Rekening houden met natuur en landschap, het milieu en andere aanpassingen komen bij de agrariërs over als eisen van de overheid en niet als op zichzelf staande afwegingscriteria die horen bij de eigen verantwoordelijkheid. Voorlichting in samenhang met onderwijs kan hierin verbetering brengen. De overheid dient hier

complementair te functioneren ten opzichte van het bedrijfsleven.

Een andere factor is de relatie tussen overheid en agrariër. Men stelt prijs op een zakelijke relatie op basis van vertrouwen. De overheid moet zich dan ook opstellen als een buurman die beter is dan een verre vriend. Met erkenning van de zelfstandigheid van de agrarisch ondernemer als grondslag voor een zakelijke relatie zullen agrariërs graag samen met de overheid ideeën willen uitwerken en beproeven. Voorwaarde is, dat men er (samen) beter van wordt, materieel en immaterieel.

De instelling van de agrariërs is niet om alles bij het oude te houden. Wel zijn agrariërs praktisch ingesteld en gericht op continuïteit van het bedrijf. Eigen ervaringen zijn zeer belangrijk. De gangbare produktie is iets waarmee men vertrouwd is. Er horen beproefde praktijken bij die een vrij goed te voorspellen bestaansbasis betekenen. De strategie om te overleven wordt in de praktijk in sterke mate mede door anderen uitgedokterd en geregeld. De agrariërs verwijzen vaak naar de overheid die de huidige intensieve produktie heeft gestimuleerd en de consequenties daarvan niet tijdig heeft voorzien. Dit bevordert initiatieven tot afwijkende aanpassingen onder de agrariërs niet. Ideeën en initiatieven die buiten het model van aanpassing aan de gangbare agrarische produktie liggen, zullen eveneens mede van anderen moeten komen. In de doorwerking daarvan in de dagelijkse boerenpraktijk is het winnen van vertrouwen een belangrijke schakel. Daarbij kunnen bepaalde organisaties een nuttige intermediaire functie vervullen (de boermarke, de vogelwacht, studieclubs van de standsorganisatie).

3 Het onvermogen om vernieuwingen feitelijk te aanvaarden

Bij de indeling van de agrariërs naar hun bereidheid om een bijdrage aan het beheer van een waardevol landschap te leveren, is als hulpmiddel een willen-kunnen schema gebruikt. Daaruit bleek, dat - naast geringe vertrouwdheid met één of meerdere functies - vooral het niet-kunnen een belangrijke achtergrond van de bereidheid is. Bijdragen en aanpassingen waren vaak wel bespreekbaar, maar niet te realiseren. Bij ongewijzigd beleid is te verwachten, dat de agrarische ondernemer zich steeds sterker zal beperken tot datgene wat voor een (milieuhygiënisch verantwoorde) produktie noodzakelijk is. Reeds nu is voor de meeste agrariërs het punt van verweving op perceelsniveau van agrarische produktie met andere functies van het landschap gepasseerd (buiten de specifieke Relatienotagebieden).

De meerderheid van de agrariërs (de "pragmatici") heeft behoefte aan aanvullende overlevingsstrategieën, aan meer keuzes dan alleen te volgen of tot de koplopers behoren in de gangbare landbouw. De concrete mogelijkheden hiertoe zijn nog beperkt, zo heeft deze studie uitgewezen. Ondersteuning van een grotere produktdifferentiatie (biologische produktie, "eco-produkten", zuivelprodukten die

bijvoorbeeld als streekkaas worden verkocht) is mogelijk en uit oogpunt van natuur- en landschapsbeheer wenselijk. Men kan daarbij denken aan een betere marketing van dergelijke produkten. De markt voor deze produkten groeit. Een probleem voor de agrariërs is, dat hier een markt- en prijsbeleid ontbreekt dat qua zekerheid voor de producent vergelijkbaar is met het beleid voor de gangbare produkten. Voor streekprodukten is ook te denken aan de bevordering van de verkoop aan huis. Verkoop aan huis komt in menig gebied (nog) min of meer voor. In het onderzoek zitten nogal wat bedrijven waarop door de voortgaande rationalisering van de produktie te weinig werk aanwezig is voor het bedrijfshoofd en zijn opvolger. Verkoop aan huis in het kader van versterking van de streekfunctie van het landschap betekent dat meer arbeid op het bedrijf wordt vastgehouden.

Een ander punt is vergroting van de toegankelijkheid van het verwevingsbeleid voor geïnteresseerde agrariërs. Dit kan door de geografische begrenzing van de Relatienotagebieden minder strak op te zetten. De planvorming van het landelijk gebied zou op dit punt nog eens bezien kunnen worden. In de planvoorbereidende fase vindt veel overleg plaats waarbij de individuele grondgebruikers niet rechtstreeks zijn betrokken. Blijkens ervaringen tijdens het onderzoek (zie vooral het rapport over Driebruggen) kan deze fase tot gevolg hebben, dat de weerstand onder de agrariërs tegen "afwijkende" aanpassingen toeneemt; een weerstand die ook in de latere fasen van de planvorming hardnekkig kan blijken. In de toepassingsfase zullen de pragmatici tot deelname aan beheerlandbouw overgaan, voor zover dit economisch gunstig en technisch inpasbaar is. In de praktijk zullen dit dan veelal kleine stukjes land zijn.

Mogelijke aanbevelingen zijn:
- let vooral op de mogelijkheden van streekontwikkeling. Projecten in het kader van de landinrichting (herinrichting) lenen zich daarvoor goed. Stel daarbinnen niet gelijk de Relatienotagebieden vast, maar ga eerst met reële keuzemogelijkheden "de boer op". Min of meer aaneengesloten gebieden ontstaan dan vanzelf wel op de landbouwkundig minder waardevolle grond;
- hetzelfde kader van de landinrichting maakt het mogelijk om betere, dat wil zeggen kansrijkere situaties te scheppen voor een "stedelijk" gebruik van het agrarische landschap op commerciële grondslag ten gunste van de agrariër (recreatief medegebruik in de vorm van het kamperen bij de boer);
- geef in gebieden met hoge natuur- en landschapswaarden geen vergoeding, maar biedt een echte beloning voor goed beheer. Dat spreekt vooral de pragmatici aan. Vaak is de cultuurgrond in deze gebieden lastig verder te verbeteren. Zoals een Noordbrabantse boer dit verwoordt: "Het had zo'n vergoeding moeten zijn, dat we zeggen: we hebben geluk dat we in een Relatienotagebied liggen".

6.3 Verder onderzoek

Langs drie lijnen is verder onderzoek aan te bevelen:

- een verdere verkenning op bedrijfsniveau van "moderne" vormen van verweving van de zorg voor natuur en landschap met efficiënte agrarische produktie. In een aantal gebieden met een behoorlijke betrokkenheid bij beide zaken (in Salland, Friesland, Drenthe) zijn praktijken gegroeid die nadere bestudering waard zijn. De zorg voor natuur en landschap op het bedrijf heeft daar een betekenisvolle en concrete inhoud. Hoewel veranderingen in de bedrijfsvoering deze agrariërs nog weinig aanleiding geven tot serieuze reflectie op de wijze waarop zij met natuur en landschap omgaan, blijven ze zich wel bij natuur en landschap betrokken voelen. Er zijn talloze onderwerpen die om nader, meer gedetailleerd onderzoek vragen. Hoe effectief zijn hun maatregelen om weidevogels bij het graslandbeheer te sparen? Welke consequenties heeft mechanische in plaats van chemische bestrijding van onkruid voor hen? Welke voor- en nadelen heeft de combinatie van recreatie (kamperen bij de boer) en agrarische produktie in de praktijk? Is grondruil tussen akkerbouwers en veehouders een adequaat middel? Op welke problemen stuit een combinatie van intensief en extensief beheer van grond (eventueel met een stukje natuurterrein of beplanting)? Niet alleen gaat het hier om onderzoek naar de effecten van deze praktijken op het milieu, natuur en landschap, of om de bedrijfseconomische perspectieven. Ook de samenwerkingsvormen die hier in het geding zijn, tussen de agrariërs onderling, met natuurbeschermingsorganisaties, met de voorlichting en plaatselijke overheid zouden bestudeerd en geëvalueerd moeten worden.

- de onderzoeksopzet, dat wil zeggen de toepassing van de kwalitatieve methode, bood slechts in beperkte mate mogelijkheden voor kwantificering. Het materiaal vráágt om het uitvoeren van een vervolgonderzoek onder een groter aantal agrarische respondenten, met een meer gestructureerde vraagstelling en een kwantitatieve analyse. Kortom: een enquête op basis van een representatieve steekproef onder de gehele agrarische beroepsbevolking. Want voor de hand liggende vragen zijn:
  1 Hoe vaak komt een groep nu voor? En bij welke soort boeren naar kenmerken van bedrijf en bedrijfsvoering? Waar kunnen we ze in Nederland tegenkomen?
  2 Welke beleidsmaatregelen zijn adequaat voor de ene groep en welke voor de andere?
  3 Welke veranderingen (in bedrijfsvoering, in milieubesef, in aanpassingsbereidheid e.d.) treden er in de loop van de tijd op bij deze groepen onder invloed van het overheidsbeleid en particulier initiatief? Hoe verandert de kwantitatieve verhouding tussen de groepen?

- ook voor meer concrete onderwerpen, zoals de acceptatie van "schone" technologieën ("geïntegreerde landbouw"), biologische produktie, milieumaatregelen, het kamperen bij de boer, verkoop aan huis en lokale dienstverlening, is dit verkennende onderzoek een solide basis voor het formuleren van de juiste vragen en het valide en betrouwbaar meten van de reacties. Door deze gegevens te verbinden met het vóórkomen van de groepen uit deze studie kunnen de uitkomsten van dergelijke surveys tevens dienen als concrete bouwstenen voor verdere planvorming op landelijk en regionaal niveau.

LITERATUUR

Beckers, Th., 1983. Planning voor vrijheid. Wageningen, Dissertatie Landbouw Universiteit.

Braam, G.P.A., 1978. Mensen en besturen in de mist. Alphen a/d Rijn, Samson.

Coeterier, J.F., M. Rijkes, I.M. Kirkeby en P. Heerens, 1982. Levendigheid in binnensteden, een verkennend onderzoek. Rapport Rijksinstituut voor onderzoek in de bos- en landschapsbouw "De Dorschkamp" Wageningen.

Commissie Onderzoek Biologische Landbouwmethoden, 1976. Alternatieve landbouwmethoden (eindrapport). Wageningen, Pudoc.

Katteler, H.A. en J.A. Kropman. 1983. Te proat'n valt'r altied. Twentse boeren over de inpassing van natuur- en landschapszorg in hun bedrijfsvoering. Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociologie.

Roessingh, H.K., 1976. Inlandse tabak. Wageningen, Veenman.

Schaik, M. van, en M. Wingens, 1988. Relatienotabeleid. Uitvoering en effecten op boeren. Een literatuurstudie. Amsterdam, Planologisch en Demografisch Instituut.

Slangen, L.H.G., 1986. Evaluatie van het beleid van de rijksoverheid voor het landelijk gebied. Tijdschrift voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek in de landbouw 1(1): 44-64.

Stortelder, A.H.F., en G.J. Baaijens, 1983. Landschappen in Nederland. In: Onderzoek naar aangepaste landbouw (COAL-onderzoek). Jaarverslag 1982. Wageningen.

Weijden, W. van der, H. v.d. Wal, H.J. de Graaf, N.A. van Brusssel en W.J. ter Keurs m.m.v. Th. Bakker, 1984. Bouwstenen voor een geïntegreerde landbouw. Den Haag, Staatsuitgeverij.

Aanhangsel 1 Samenstelling Begeleidingscommissie

ir. J. Boelen (DBL), voorzitter (tot december 1987)
ir. H.R. Oosterveld (DBL), voorzitter (vanaf december 1987)
ir. H. Geenen (DBL), secretaris (tot december 1987)
drs. L. Reyrink (DBL), secretaris (vanaf december 1987)
dr. H.P. Gallacher (NMF), lid (tot april 1987)
drs. J. Niemendal (NMF), lid (vanaf april 1987)
drs. E. Spaink (NMF), lid (tot eind 1988)
ir. M.C. van den Berg (Staring Centrum), lid

Aanhangsel 2 Samenstelling Klankbordgroep

drs. L. de Groot - van Leeuwen (Sociologisch Instituut, RU-Leiden)
drs. H. de Haan (vakgroep Sociologie, LU-Wageningen)
prof. dr. H. Udo de Haes (Centrum voor Milieukunde, RU-Leiden)

Prof. dr. P.G. Swanborn (Rijksuniversiteit Utrecht) leverde incidenteel een bijdrage aan de wetenschappelijke begeleiding

Aanhangsel 3 Samenstelling Projectgroep

Onderzoekers:
ir. E. Bots (van mei 1987 tot december 1988)
K. Dam (van november 1986 tot december 1987)
drs. M. Jansen - van Bemmel (tot december 1988)
ir. B. Kingma (tot mei 1987)
T. Vertooren (van september tot december 1986)
ir. C.M. Volker (projectcoördinator)
ir. J. van Wageningen (van mei 1987 tot maart 1989)

Overige leden:
ir. M.C. van den Berg
ing. M.A. van der Haar
ir. K.R. de Poel
dr. A.H.F. Stortelder

Aanhangsel 4 Geraadpleegde literatuur bij hoofdstuk 3 (medio 1986)

1 Overheidsnota's over relatienotabeleid

Oriënteringsnota Ruimtelijke Ordening, 1974.
Nota relatie tussen landbouw en natuur- en landschapsbehoud, 1975.
Structuurvisie Landbouw, 1977.
Visie landschapsbouw, 1977
Structuurvisie natuur- en landschapsbehoud, 1977.
Derde nota over de RO; nota landelijke gebieden, 1977.
Nota Voorrangsinventarisatie releatienotagebieden, 1977.
Structuurschema Natuur en Landschapsbehoud, deel a, beleidsvoornemen, 1981.
Verslag van de Stichting Beheer Landbouwgronden over het jaar 1977.....1984.
Perspectieven voor het gemeenschappelijk landbouwbeleid, Groenboek van de commissie, Brussel, 1985.

2 Evaluatie relatienotabeleid

Biewenga, E. e.a., 1984. Beheersovereenkomsten en reservaten, een evaluatie van het relatienotabeleid op regionaal nivo. Wageningen.
Delen: - Basisrapport
- Beheersgebied of reservaatsgebied
- Beheersplannen
- Overlegstrukturen
- Relatienota: een geïntegreerde oplossing?
Prins, H., Stagnerend Relatienotabeleid. In: Recreatie Voorzieningen 1982, nr. 3.
Schröder, R.R.G., W.J. van der Weijden, 1983. Beheersovereenkomsten; knelpunten en mogelijke oplossingen. Utrecht.

3 Definities van milieu, natuur en landschap

Koppen, K. van, e.a., 1984. Natuur en mens; visies op natuurbehoud vanuit levensbeschouwing, wetenschap en politiek. Wageningen, 1984.
Projectgroep Landbouw en Natuur, 1981. Natuurbegrippen en ideologie. In: Wageningen, Studium Generale. Paper 48.
Redaktiekollektief Marquetalia, 1980. Landbouw of natuur? In: Marquetalia nr. 3.
Schroevers, P.J., 1982. Landschapstaal. Wageningen.
Spitters, C.J.T. 1985. De landbouw-milieuproblematiek in een historisch getint overzicht. In: Landbouw en milieu. Wageningen, Studium Generale. Paper 69.

4 Aangepaste landbouw

COAL Jaarverslag 1984.
Smeets, P.J.A.M. 1983. Het onderzoeksprogramma naar aangepaste landbouw. WLO-mededelingen 10 (2).

5 Alternatieve landbouw

Alternatieve landbouwbedrijven in Gelderland.
Cleveringa, C.J., 1981. Gebondenheid aan gangbare en vrijheid tot alternatieve landbouw. In: Landbouw tussen vrijheid en gebondenheid. LEI, 1981.
NRLO, 1977. Rapport van de Stuurgroep Alternatieve Landbouw, Den Haag.
COBL, 1973. Alternatieve Landbouw. Interimrapport.
COBL, 1976. Alternatieve landbouwmethoden. Eindrapport.

6 Geïntegreerde landbouw

Artikelen uit Bedrijfsontwikkeling en Spil over geïntegreerde landbouw.
Edel, B., 1980. Geïntegreerde landbouw. Amsterdam, Vereniging Milieudefensie.
Weijden, W.J. van der, 1977. Het dilemma van de nationale landschapsparken. Stichting Natuur en Milieu.
Weijden, W.J. van der, e.a., 1984. Bouwstenen voor een geïntegreerde landbouw. Den haag.

7 Gangbare landbouw

Agrarische Begeleidingscommissie Groengebied Amstelland, 1978. Agrarisch onderzoek groengebied Amstelland. Oudekerk aan de Amstel.
Agrarische Jongeren Werkgroep, Mergelland, 1977. Wat bied je de boer in de toekomst? Eijsden.
Katteler, H., 1984. Verweving van natuur en landbouw in de optiek van de boer. Landschap 1 (2).
Landbouwschap, 1984. Verslag van de PCBL-dag op 16 maart 1984 te Utrecht. Den Haag.
NAJK, 1980. Landbouw, natuur en landschap en het beleid. Den Haag.
Schakel, J., en S. Bennema, 1981. Landbouworganisaties en het landbouw-natuur vraagstuk. Wageningen, Studium Generale. Paper 48.
Weerdenburg, L.J.M., 1977. De houding van de plattelandsbevolking tegenover natuur en landschap. In: De landbouw als beheerder van de groene ruimte. Wageningen.
Werkgroep Jonge Boeren Vijfheerenlanden, 1982. Boeren in een beheersgebied, maar hoe?

Werkgroep Jonge Veehouders, 1978. Eilandspolder, inrichtingsplan oostelijk vaargebied. Grootschermer.
Werkgroep Jonge Boeren Waterland, 1980. Een toedelingsplan en een beheersplan. Oostzaan.
Westerhof, G., 1980. Landbouw, natuur en landschap en het beleid, de visie van het NAJK met enkele kanttekeningen. Marquetalia nr. 3.

8 Natuurbeschermers

Algra, S., Relatienota: een poging tot evaluatie en strategie. Utrecht, Stichting Natuur en Milieu. Diskussienotitie.
Brussel, N. van, e.a., 1981. De opstelling van de Werkgroep Milieubeheer Leiden bij ruilverkavelingen. Leiden.
Dekker, J.N.M. en T.E.M. van Leeuwen, 1982. De natuur is achterhaald; de beperkte natuuropvatting van de traditionele natuurbescherming. WLO-mededelingen 9 (3/4).
Dekker, J.N.M. en T. E.M. van Leeuwen, 1983. Variaties op samenwerking. WLO-mededelingen 10 (2).
Keurs, W. ter, 1984. Naar een meer maatschappelijke natuurbescherming. In: K. van Koppen e.a. Natuur en Mens; visies op natuur en mens vanuit levensbeschouwing, wetenschap en politiek. Wageningen.
Landbouwgroep Strohalm, 1982. Natuur en landbouw, werken door een tegenstelling heen. In: Ekologie, Strohalmtijdschrift over milieu en maatschappij.
Landelijk Overleg Natuur- en Landschapsbeheer. Jaarverslagen.
Natuurmonumenten. Perspectieven voor de relatie tussen landbouw en natuurbehoud. 's-Graveland, Symposiumverslag 4-3-1981.
Schröder, R., 1980. Natuurbeschermers over de Relatienota. Marquetalia (3).
Schröder, R., 1985. Varianten in samenwerking tussen boeren en natuurbeschermers. In: Landbouw en milieu. Wageningen, Studium Generale. Paper 69.
Stichting Natuur en Milieu. Naar een milieuvriendelijke landbouw.
Tellegen, E., 1979. Oude en nieuwe milieuorganisaties. In: P. Ester, (red.). Sociale Aspecten van het milieuvraagstuk; tevens overdruk in Landbouw en natuur 1. Wageningen, Studium Generale.

Aanhangsel 5 Lijst van geraadpleegde deskundigen

1 ir. Sijmons
Staatsbosbeheer, Utrecht
2 ir. Geenen en ir. Klein Koerkamp
Directie Beheer Landbouwgronden, Utrecht
3 drs. Niemendal en ir. Bruijning
Directie Natuur, Milieu en Faunabeheer, Den Haag
4 drs. Bolsius en ir. Petrus
Rijksplanologische Dienst, Den Haag
5 mr. de Boer en dhr. van Dalen
Natuurmonumenten, 's Graveland
6 drs. Logemann
Stichting Natuur en Milieu, Utrecht
7 ing. Alleyn
Stichting Landelijk Overleg Natuur- en Landschapsbeheer, Utrecht
8 ir. Koeckhoven
Landbouwschap, Den Haag
9 ir. Titulaer
Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt, Utrecht
10 prof. drs. van Mansvelt
Vakgroep Alternatieve methoden in de land- en tuinbouw,
Landbouwuniversiteit, Wageningen
11 prof. dr. Udo de Haes
Centrum voor Milieukunde, Leiden
12 drs. Boeringa
Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, Wageningen
13 drs. Jansen en ir. Schröder
Vakgroep Planologie, Landbouwuniversiteit, Wageningen
14 dhr. Barlagen
Koninklijk Nederlands Landbouw Comité, Nieuwolda
15 Commissie Grondgebruik
Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, Utrecht
16 prof. ir. Tideman
Wageningen

Legenda landschapskaart

1 Gebied Wymbritseradeel (Friesland)
2 Gebied Mars- en Westerstroom (Drenthe)
3 Gebied Bathmen en Lettele (Salland, Overijssel)
4 Gebied Driebruggen (Zuid-Holland)
5 Gebied St. Oedenrode (Noord-Brabant)

W: Waddeneilanden
Z: Landschappen van de zandgronden
  Z1: Esdorpen
  Z2: Kampen- of hoevenlandschap
  Z3: Hoevenlandschap met populieren
  Z4: Friese Wouden
S: Stedelijke landschappen
VZ: Hoogveenontginningslandschap
V: Veenweidegebieden
K: Zeekleigebieden
R: Landschap van de grote rivieren
L: Heuvellandschap van Zuid-Limburg
D: Duinlandschap

(Naar: Stortelder en Baaijens, 1983; verbeterde versie)

Aanhangsel 6 Lokatie van de onderzoeksgebieden op de landschapskaart

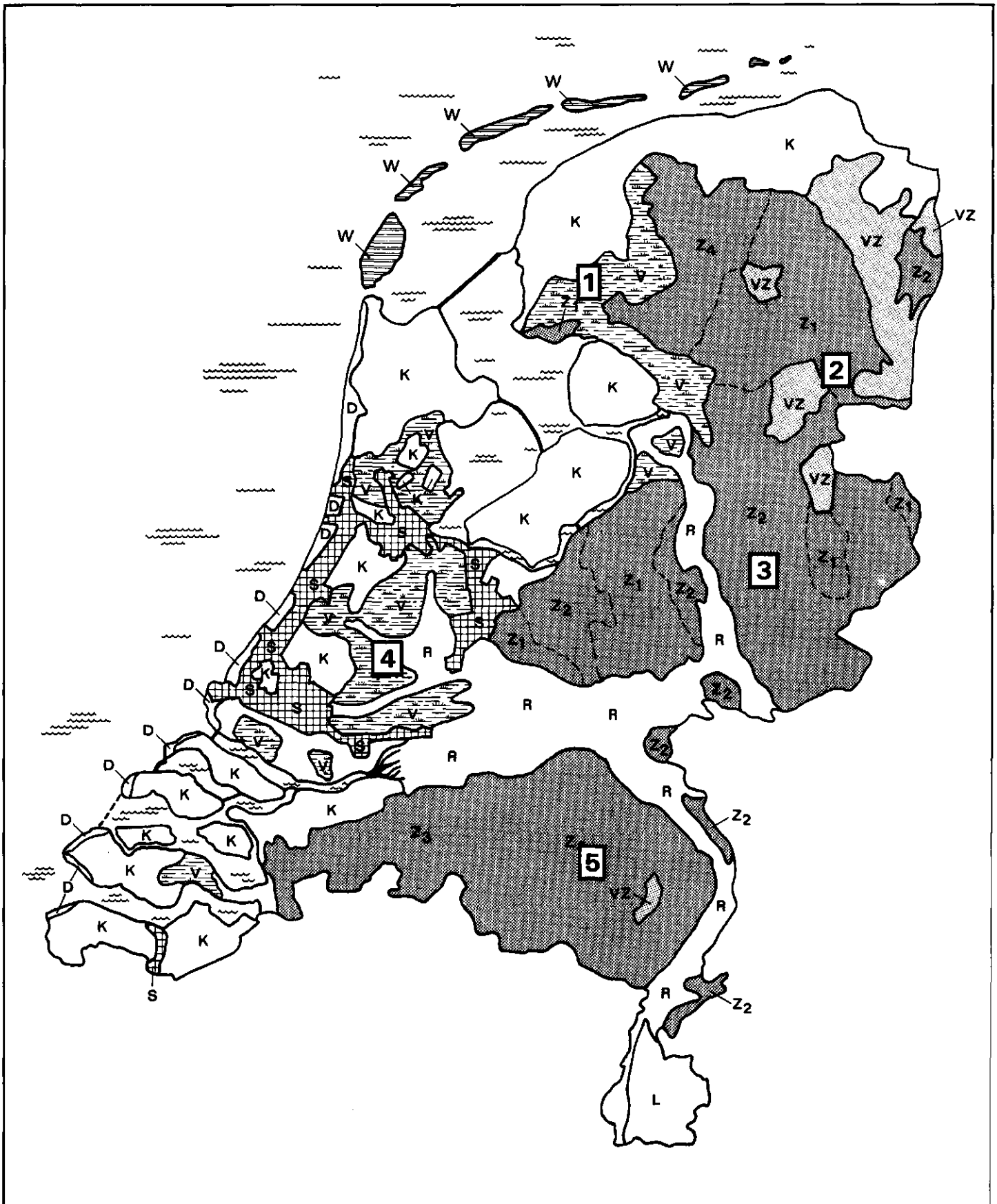

Uit: Stortelder en Baayens, 1983

Aanhangsel 7 Vragenlijst hoofdonderzoek (onderzoeksgebied Drenthe)

Introductie:
- Voorstellen (als medewerkers De Dorschkamp)
- Doel onderzoek: Uitzoeken hoe agrariërs denken over het beheer van natuur en landschap. Moet leiden tot beleidsaanbevelingen.
- Opbouw: Vragen over N+L, daarna over bedrijfsvoering, daarna rondleiding.
- Cassetterecorder (Ik neem het gesprek graag op de band op, dan hoef ik niet zoveel te schrijven).

Blok I

Aanwijzing:
- Gelegenheid geven aan respondent om eigen verhaal te vertellen (non-directief).
- De respondent bij het onderwerp houden door telkens weer diens verhaal samen te vatten (laatste zin op vragende toon).
- Waarom-vragen gebruiken. Als de respondent relaties legt tussen natuur en landschap en .... vragen hoe dat zit. Bijv.: "U zegt dus:..., kunt u dat nader toelichten?"

Vraag 1 Zijn de natuur en het landschap in deze streek de afgelopen 20 jaar veranderd?
Doorvragen: Wat vindt u van die veranderingen?

Vraag 2 Nu wil ik het graag meer specifiek over uw eigen bedrijf hebben. Op welke manier heeft u op uw bedrijf met natuur en landschap te maken?
Doorvragen:
- U heeft nu een aantal zaken genoemd waarbij u met natuur en landschap te maken heeft (samenvatten). Kunt u daar nog meer voorbeelden van noemen?
- Op welke punten houdt u wel en op welke punten houdt u geen rekening met natuur en landschap?
- Gaan uw collega's er op dezelfde manier mee om?

Vraag 3 U heeft een aantal punten genoemd waarbij u rekening houdt met natuur en landschap. Horen deze zaken bij een normale bedrijfsvoering of zegt u: "Nee, dat doe ik ernaast, dat behoort niet bij het boeren".
Doorvragen: Zoudt u willen dat het als een vanzelfsprekend onderdeel bij de bedrijfsvoering hoorde?

Vraag 4 We zitten nu al een tijdje over natuur en landschap te praten, zoudt u mij kunnen vertellen wat u er precies onder verstaat?

Wat is voor u landschap?
Wat is voor u natuur?

Vraag 5 (indien niet genoemd) U heeft het nog niet gehad over
- wild en vogels?
- perceelsranden?
- plantesoorten (chemische bestrijding)?
- bomen?

Doorvragen:
- Hoe heeft u ermee te maken?
- Hoe houdt u er rekening mee?

Blok II

Aanwijzing:
- Iedere vraag non-directief beginnen. Doorvragen via samenvattingen en waarom-vragen.
- Vervolgens nagaan welke argumenten doorslaggevend zijn voor de stellingname.
- Naar feiten en voorbeelden vragen die deze ondersteunen. Willen en kunnen uit elkaar houden.

Vraag 6 Ziet u mogelijkheden om op uw bedrijf de zorg voor natuur en landschap te vergroten?
Doorvragen naar:
- Aanpassingen in de agrarische produktie
- Willen en kunnen
- En als het produktieverlies vergoed zou worden?

Vraag 6a Vindt u dat de overheid mogelijkheden zou moeten scheppen voor aanpassingen van de agrarische produktie aan natuur en landschap?
Doorvragen: Zo ja: Waarom? Hoe?
Zo nee: Waarom niet?
Alleen op het eigen bedrijf of daarbuiten?

Vraag 7 Zoudt u bereid zijn om mee te werken aan het instandhouden van natuurterreinen en bossen?
Het gaat dan om terreinen buiten uw eigen grondgebied.

Vraag 7a Vindt u dat de overheid dit soort werk voor boeren zou moeten stimuleren?
Doorvragen: Zo ja: Waarom? Hoe?
Zo nee: Waarom niet?

Vraag 8 Ziet u mogelijkheden om met uw bedrijf in te spelen op de behoeften van recreanten die geïnteressseerd zijn in een aantrekkelijk landschap en een mooie natuur?

Doorvragen naar:
- Mogelijke inkomsten uit recreatie
- Willen en kunnen

Vraag 8a Vindt u dat de overheid deze vorm van recreatie zou moeten bevorderen?
Doorvragen: Zo ja: Waarom?
Zo nee: Waarom niet?

Vraag 9 Ziet u mogelijkheden om met uw bedrijf in te spelen op de behoeften van de mensen uit de streek?
Doorvragen:
- Hoe belangrijk zijn de contacten met de mensen uit de streek voor u en uw bedrijf?
- Is de streek voor uw bedrijf ook van economisch belang?
- Willen en kunnen

Vraag 9a Ziet u het als een taak van de overheid om u te helpen om aan de wensen van de streekbewoners te voldoen?
Doorvragen: Zo ja: Waarom? Hoe?
Zo nee: Waarom niet?

Vraag 10 Hebben andere mensen in uw gezin invloed op de besluitvorming rond uw bedrijfsvoering?
Doorvragen op natuur en landschap.

Vraag 11 Hebben andere mensen hier in de streek invloed op de besluitvorming rond uw bedrijfsvoering?
Doorvragen op natuur en landschap.

Vraag 12 Hebben anderen, zoals voorlichters, mensen van de bank of mensen van de coöperatie, invloed op uw bedrijfsvoering?
Doorvragen op natuur en landschap

Vraag 13 Als er plannen gemaakt worden voor landschapsbeheer, vindt u dat dat tot bepaalde bedrijfspercelen beperkt zou moeten blijven of moeten dat richtlijnen voor alle landbouwgrond in de hele streek zijn?
Doorvragen: Waarom? Indien percelen: welke percelen?

Blok III

Aanwijzing:
- Het doel is om zoveel mogelijk concrete redenen van de geïnterviewde te horen in reactie op de voorgelegde voorbeelden van landschapsbeheer.
- Doorvragen in welke vorm het voorbeeld wel acceptabel is (bijv. door neutralisatie van het bezwaar)

Inleiding: We willen u nu graag een paar voorbeelden van landschapsbeheer voorleggen en van u horen waarom u daaraan wel of niet zou willen meewerken.

Vraag 14 Bent u wel of niet bereid een beheerovereenkomst af te sluiten waarin overeengekomen wordt dat u tegen een aantrekkelijke vergoeding minder kunstmest, minder drijfmest en geen bestrijdingsmiddelen gebruikt?
Doorvragen: Voor een deel van het bedrijf of voor het geheel? Hoe groot deel?

Vraag 15 Bent u wel of niet bereid om over te schakelen op het produceren van biologische produkten, als zou blijken dat dit economisch een haalbare kaart is (biologische melk, kaas)?
Toelichting: Dit zou betekenen dat u daarvoor geen kunstmest en geen bestrijdingsmiddelen gebruikt.
Doorvragen: Hoe staat u tegenover scharrelprodukten, geen beperking van kunstmest etc. Willen en kunnen.

Vraag 16 In het Drentse landschap zijn veel landschapselementen te vinden: houtwallen, boomranden, poelen (en misschien weet u zelf nog meer voorbeelden). Er bestaat een mogelijkheid om onderhoudsovereenkomsten te sluiten met de overheid. In zo'n overeenkomst wordt afgesproken dat u tegen vergoeding landschapselementen op uw land onderhoudt. Bent u wel of niet bereid om zo'n onderhoudsovereenkomst af te sluiten?

Vraag 17 Stel de overheid looft een premie uit aan agrariërs op wier land zeldzame weidevogels worden aangetroffen zoals de wulp, de watersnip of de tureluur. Hebt u interesse in het verkrijgen van die premie?
Doorvragen: Zo nee: waarom niet?
Zo ja: hoe pakt u dat aan?

Blok IV

Tot slot van dit interview zouden we u een aantal concrete vragen willen stellen over uw bedrijf.

Vragenlijst voorleggen.

Wilt u mij een rondleiding over uw bedrijf geven?

Achtergrondgegevens nr.....

1 leeftijd
2 opleiding
3 in welk jaar is het bedrijf overgenomen
4 neveninkomsten
5 bestuurlijke functies
6 welke vergaderingen worden bezocht
7 bedrijfsopvolger
8 maatschap of ander samenwerkingsverband
9 wie moeten van het bedrijf leven
10 samenwerking met collega's
11 aantal kavels
12 staltype
13 melkquotum
14 belangrijke investeringen inclusief tijdstip

15 bedrijfsontwikkeling 1970 1980 heden

bedrijfstype
aantal ha in gebruik
arbeidsuren man in uur/wk
arbeidsuren vrouw uur/wk
arbeidsuren kind uur/wk
arbeidsuren ..... u/wk
melkvee
jongvee
fokzeugen
mestvarken
anders.....

16 aard werkzaamheden van verschillende personen

17 aantal ha: in eigendom
in beheergebied
in reservaatsgebied
met beheerovereenkomst
als huiskavel
grasland
mais
andere gewassen

18 aankoop voer per jaar ha. mais
ton krachtvoer

19 gewassen voor verkoop: aardappelen
mais
fruit
anders

20 laatste jaren meer of minder hout langs de perceelsranden

21 laatste jaren meer of minder dieren op het land

22 laatste jaren meer of minder verschillende grassoorten of andere kruiden op het land

23 hoe worden slootranden onderhouden (chemisch, branden, zeis)

24 hoe vaak wordt het land gescheurd en opnieuw ingezaaid

25 hoe vaak per jaar wordt chemische gewasbescherming toegepast

26 kunstmestgift in kg zuivere stikstof per ha

27 eerste maaidatum

28 aantal snedes gras per jaar (of maaipercentage)

29 hoe heeft u uw land aangepast aan technische eisen van de bedrijfsvoering

30 welke verbeteringen in bedrijfsopzet zijn noodzakelijk

31 hoe beoordeelt u de mogelijkheden van uw bedrijf in de toekomst

Observatiegegevens

1 ontvangst

2 welke ruimte

3 verloop van gesprek met respondent

4 invloed andere aanwezigen

5 indruk van erf en woning

6 indruk bedrijfsgebouwen

7 indruk landbouwgronden

8 indruk natuur en landschap

9 rest (kerngegevens volgens interviewer)

Aanhangsel 8 Lijst met topics

Blok	Topic	Omschrijving
BLOK 1	waarn verand	waarnemen verandering in n&l
	reden verand	reden voor verandering in n&l
	mening verand	mening over verandering in n&l
	omgaan	omgaan met n&l
	reden omgaan	reden voor omgaan met n&l
	mening omgaan	mening over omgaan met n&l
	def landschap	definitie van "landschap"
	def natuur	definitie van "natuur"
BLOK 2	willen aanp	willen aanpassen agrarische produktie
	kunnen aanp	kunnen aanpassen agrarische produktie
	reden willen aanp	reden voor willen aanpassen agrarische produktie
	reden kunnen aanp	reden voor kunnen aanpassen agrarische produktie
	ov aanp	gewenste rol overheid bij aanpassen agrarische produktie
	reden ov aanp	reden voor gewenste rol overheid bij aanpassen agrarische produktie
	willen ish	willen in stand houden van natuurterreinen
	kunnen ish	kunnen in stand houden van natuurterreinen
	reden willen ish	reden voor willen instand houden van natuurterreinen
	reden kunnen ish	reden voor kunnen in stand houden van natuurterreinen
	ov ish	gewenste rol overheid bij in stand houden van natuurterreinen
	reden ov ish	reden voor gewenste rol overheid bij in stand houden van natuurterreinen
	ink ish	inkomen uit in stand houden van natuurterreinen
	willen recr	willen invullen recreatiefunctie
	kunnen recr	kunnen invullen recreatiefunctie
	reden willen recr	reden voor willen invullen recreatiefunctie
	reden kunnen recr	reden voor kunnen invullen recreatiefunctie
	ov recr	gewenste rol overheid bij invullen recreatiefunctie

Blok	Topic	Omschrijving
	reden ov recr	reden voor gewenste rol overheid bij invullen recreatiefunctie
	ink recr	inkomen uit recreatie
	willen str	willen invullen streekfunctie
	kunnen str	kunnen invullen streekfunctie
	reden willen str	reden willen invullen streekfunctie
	reden kunnen str	reden kunnen invullen streekfunctie
	ov str	gewenste rol overheid bij invullen streekfunctie
	reden ov str	reden voor gewenste rol overheid bij invullen streekfunctie
	econ str	economisch belang bij streek
	contacten str	contacten met streek
	invl gezin	invloed gezinsleden
	reden invl gezin	reden invloed gezinsleden
	invl streek	invloed streekbewoners
	reden invl streek	reden invloed streekbewoners
	invl and	invloed voorlichters, coöperaties e.d.
	reden invl and	reden invloed voorlichters, coöperaties e.d.
	ruim schaal	gewenste ruimtelijke schaal van landschapsbeheer plannen
	reden ruim schaal	reden gewenste ruimtelijke schaal van landschapsbeheer plannen
	willen gesch/verw beh	willen gescheiden of verweven beheer
	kunnen gesch/verw beh	kunnen gescheiden of verweven beheer
	red willen ge/verw beh	reden willen gescheiden of verweven beheer
	red kunnen ge/verw beh	reden kunnen gescheiden of verweven beheer
BLOK 3	beh over	mening over beheerovereenkomsten
	reden beh over	reden voor mening over beheerovereenkomsten
	welk deel	gewenst deel van het bedrijf onder beheerovereenkomst
	reden deel	reden gewenst deel van het bedrijf onder beheerovereenkomst
	biol prod	mening over biologische produktie
	reden biol prod	reden voor mening over biologische produktie

Blok	Topic	Omschrijving
BLOK 3	scharrel	houding t.o.v. scharrelprodukten
	reden scharrel	reden voor houding t.o.v. scharrelprodukten
	onder over	mening over onderhoudsovereenkomst
	reden onder over	reden voor mening over onderhoudsovereenkomst
	premie	mening premie voor beheersprestatie
	reden premie	reden voor mening premie voor beheersprestatie
	hoe premie	ideeën over implementatie van premie voor beheersprestatie
ALGEMEEN		
	ov	algemeen gewenste rol overheid
	reden ov	algemeen reden voor gewenste rol overheid
	anders	van belang, maar niet onder één van de voorgaande topics te brengen

Aanhangsel 9 Uitdraai met passages (voorbeeld)
(gebied = Drenthe, topic = omgaan, trefwoord = dieren)

Bron	Kenschets	Trefwoord
DRE10.	haalt dieren voor zijn machine weg als hij ze ziet	dieren zoon
DRE10.	maait van binnenuit	dieren vrouw/zoon
DRE10.	bordjes verboden eieren te rapen als boermarke-initiatief	dieren zoon marke
DRE11.	als je denkt dat er kuikens zitten, kijk je even, jaagt uit gras	dieren jacht
DRE11.	hazen, herten e.d. hoef je weinig aan te doen	dieren
DRE12.	heeft wildredder	dieren jacht
DRE12.	getroost zich veel moeite om eend in leven te houden	dieren
DRE12.	heeft een scherp oog voor wilde dieren in veld	dieren
DRE12.	ziet of er vogels in het veld zitten aan attentie van kraaien	dieren
DRE12.	veel moeite gedaan om reeën in land te vinden voor het maaien	dieren vrouw
DRE12.	erg attent op dieren bij maaien, jaagt ze voorzichtig weg	dieren
DRE12.	markeert kievitsnesten maar niet zo groot dat iedereen het ziet	dieren
DRE12.	laat soms stukken gras staan rond een nest (trekt wel kraaien)	dieren
DRE12.	schiet als jager geen roeken, hoewel die erg lastig zijn	dieren jacht
DRE12.	heeft jonge konijnen aan de fles gehad	dieren
DRE12.	deed veel moeite om vroeggeboren kalf in leven te houden	dieren vrouw
DRE13.	gooit jonge hazen uit maailand als hij ze tegen komt	dieren
DRE14.	gaat met maaier om weidevogels heen als je ze ziet	dieren
DRE14.	verplaatst (soms?) vogels die in bouwland zitten	dieren
DRE14.	vangt zoveel mogelijk mollen	dieren
DRE14.	met boermarke besloten dat vreemden geen eieren mogen zoeken	dieren marke
DRE15.	als we ze zien dan worden nesten gespaard	dieren
DRE15.	markeert nesten	dieren
DRE15.	heeft stok (?) op manier waar ze van schrikken	dieren
DRE15.	besteedt niet veel tijd/aandacht aan vogels vinden voor 't maaien	dieren
DRE15.	doet niets bijzonders en toch zit er veel wild op land	dieren
DRE1.	probeert nesten te sparen door optillen van aanaardapparaat	dieren
DRE2.	weet niet goed hoe je met weidevogels om moet gaan	dieren
DRE2.	maait van binnenuit, gaat wildredder kopen	dieren
DRE2.	last van kolonie roeken, herrie, poep en schade aan graan	dieren
DRE3.	heeft wildredder	dieren
DRE3.	laat strook staan als er een bebroed nest in zit	dieren
DRE3.	roeken en kraaien zorgen voor schade aan erwten e.d.	dieren
DRE4.	markeert niet maar als hij iets ziet brengt hij het buiten het veld	dieren marke
DRE5.	let goed op kievitsnesten en probeert te sparen	dieren
DRE5.	legt nest op rug (bouwland)	dieren marke jacht
DRE6.	probeert kievitsnesten te bewaren	dieren
DRE6.	als het kan wil ik ze wel beschermen (vogels)	dieren
DRE6.	kraaien e.d. afschrikken met dooie kraai, geen vergif	dieren
DRE6.	ziet nut niet van wildredder; heeft weinig aandacht voor vogels	dieren
DRE6.	gaat niet eerst kijken of er nesten zitten	dieren
DRE7.	probeert vogels een kans te geven om te ontvluchten bij maaien	dieren
DRE8.	markeert nesten en legt bij spuiten een krant erover	dieren
DRE8.	verbiedt eieren zoeken in boermarkeverband	dieren marke
DRE9.	spaart vogels als je ze ziet; zet ze buiten land	dieren